

Osmanlı Millet Sisteminden Ulusa Geçiş

Ar. Gör. Cansu KOÇ BAŐAR*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu, içerisinde farklı din, mezhep ve ırklara mensup toplulukların bulunduğu çok milletli bir siyasal yapıya sahiptir. Ancak Osmanlı millet sistemi, imparatorluğun güçsüzleşmesi ile birlikte bozulmaya başlamıştır. Ekonomik güce sahip olan azınlıklar, 19. yüzyılın başlarından itibaren siyasal bağımsızlık isteğine sahip olmuşlardır. Uluslaşma süreç ve duygusuna en geç geçenler ise özellikle Türkler olmuştur. Buna karşın Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin birikimi ve milli mücadele döneminin ulusal kavrayışı neticesinde ulus olma ve bir ulus devlet kurma fikri gelişmiştir. Bu çalışmada ise çok milletli bir imparatorluktan ulusa giden süreç, tarihsel sıralaması dikkate alınarak takip edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı millet sistemi, ulus, ulus devlet.*

Abstract

The Ottoman Empire has a “millet” system in which communities belonging to different religions, sects and races are found. However, The Ottoman “millet” system began to deteriorate with the weakening of the empire. Minorities with economic power had the desire for political independence from the beginning of the 19th century. However, Particularly Turks passed on to the process and the sense of nation building at the latest. For all that, as a result of the accumulation of Tanzimat and Meşrutiyet periods and national comprehension of the national struggle period, the idea of nation building and establishing a nation state have developed. In this study, the process from Ottomon “millet” system to the nation will be tried to be explained by considering its chronology.

Keywords: *The Ottoman millet system, nation, nation state.*

* Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku ABD Araştırma Görevlisi.

I. Klasik Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun Çok Milletli Siyasal Yapısı

Osmanlı Devleti, çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup toplulukları bünyesinde bulunduran çok milletli bir yapıya sahiptir. Devletin siyasal, toplumsal ve idari yapısı ise ırk ya da dil esasına göre değil, din ve mezhep temeline göre şekillenmiştir. Bireylerin toplum içerisindeki statüsünü belirleyen en temel faktör de din olmuştur. Toplum, inanç temeline göre, Müslüman, Yahudi, Rum, Ermeni gibi çeşitli “milletlere” ayrılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda millet, günümüzdeki anlamını içermemekte, bir din ya da mezhebe bağlı topluluk anlamına gelmektedir. Arapça'da da millet, dini topluluğu karşılayan bir terimdir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetme biçimi “millet sistemi” olarak adlandırılmakta ve bu sistem İslam hukukunun da bir kurumu olarak işlev görmektedir. Müslümanlar, hâkim millet olarak kabul edilmektedir.¹ Millet kelimesi ise daha çok gayrimüslimleri ifade etmek için kullanılmaktadır.²

Osmanlı Devleti'ndeki millet kavramının Batılı anlamdaki karşılığını bulmak ise güçtür. Eğer millet, “ulus” (nation)³ karşılığında kullanılacak olursa, bu kavram, genel olarak, belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve aynı dili konuşan toplumu işaret edecektir. Oysa Osmanlı Devleti'nde millet kavramı içerisinde ifade edilen topluluklar, farklı bölgelerde dağınık biçimde oturmakta ve aynı dili konuşmamaktadır. Bu toplulukların ırk birliğine sahip olmaları da söz konusu değildir.

1 **Bilal Eryılmaz**, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, Ağaç Yay., İstanbul, 1992, sf. 10-13; İlber Ortaylı, Millet Sistemi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 4, İstanbul, 1985, sf.996-997; **Karen Barkey/ George Gavrilis**, The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and its Contemporary Legacy, Ethnopolitics, Ethnopolitics, Vol: 15, No:1, 2016, sf. 26.

2 **M. Macit Kenanoğlu**, Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek, 3. Baskı, Klasik Yay., İstanbul, 2012, sf.44.

3 1789 Fransız Devrimi'nin burjuva devrimcilerine göre ulus, hukuk açısından bölünmez, içinde çeşitli çıkar ayrılıklarının ve çelişmelerinin bulunmadığı eşit yurttaşlardan oluşan bir topluluk, yani soyut halktır. Sieyès'in geliştirdiği yaklaşıma göre ulus, birbirinden bağımsız, kanun önünde eşit fertlerden meydana gelir; hem bireylerden hem de belli bir zaman ve yerde yaşamakta olan bireylerin oluşturduğu topluluktan farklı olarak geçmiş, yaşamakta olan ve gelecek kuşakları içine alır, bkz. **Arda Atakan**, Putlaştırılmış Bir Kavram: Milli İrade, Prof. Dr. Mehmet Akad'a Armağan, Der Yay., İstanbul, 2012, sf. 231-233.

Aynı zamanda millet kavramını, kilise örgütü şeklinde tahayyül etmek de doğru olmayacaktır. Batı'daki kilise örgütü, devletten bağımsız bir statüye sahipken Osmanlı Devleti'ndeki milletler, Osmanlı'nın siyasi ve idari yapısına dahildir ve millet liderleri aynı zamanda devletin birer memurudur.⁴ Bu arada belirtilmelidir ki, baskın olan görüşe göre, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin kurumsal anlamda bir yapılanmanın içine girmeleri, İstanbul'un fethi ile birlikte gerçekleşmiştir. İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Osmanlı hakimiyetine girmesi ile Bizans'ta var olan kilise teşkilatı, Osmanlı Devleti'ne geçmiş, daha sonra buna paralel olarak yeni patrikhaneler kurulmuştur.⁵

Osmanlı Devleti'nde hukuk ise esas itibariyle İslam hukukundan oluşmaktadır.⁶ İslam devletlerinde din ve devlet ilişkisi de Hıristiyan teokrasisine nazaran farklıdır. Hıristiyan teokrasisinde hükümdar, doğrudan ya da papa aracılığı ile iktidarı Tanrı'dan aldığı ileri sürmektedir. İslamiyet'te ise iktidarın tümü Tanrı'ya aittir ve bu iktidarın başka bir ortağı ya da sahibi olamaz. Müslüman halk yani "ümme" yeryüzünde Tanrı'ya vekillik eder. Tanrı, egemenliği hükümdara değil ümmete vermiştir. Halife ya da sultan, egemenliği halk aracılığı ile almıştır. İslam ümmeti tek bir ümmettir.⁷ Osmanlı Devleti de esasen kendisini, dinin hükümleri ve gerekleri ile sınırlandırmıştır. Teokratik bakımdan tutarlı olan bu halin, uygulamada tam olarak işler olması ise mümkün değildir. Çünkü padişahın dünyevi alandaki otoritesini frenleyen hiçbir yönetim ya da makam bulunmamaktadır, onun sınırı ancak uhrevidir. Padişahın karşısında yönetilenlerin söz sahibi olması ise zaten mümkün

⁴ Eryılmaz, sf.12-13; ayrıca bkz. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 8. Baskı, Arkadaş Yay., Ankara, 2015, Çev: Boğaç Babür Turna, sf. 445; Ancak gayrimüslim liderlere verilen yetkilerin ve kilisenin, devlet içinde devlet oluşturduğu yönünde görüşler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenanoğlu, sf.31-33.

⁵ Kenanoğlu, sf.32.

⁶ Mehmet Akif Aydın, Türk Hukuk Tarihi, 7. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2009, sf.65.

⁷ Mehmet Akad/ Bihterin Vural Dinçkol/ Nihat Bulut, Genel Kamu Hukuku, 12. Basım, Der Yay., İstanbul, 2016, sf.71-72; İslam politikasının temelinde İslam peygamberinin Medine'de kurup yönettiği dini ve siyasi topluluk bulunuyordu: *Umma dun al-Nas*, yani insanoğlunun geri kalanından ayrı tutulmuş topluluk, ümmet. Dünya ise *Darül-İslam* ve *Darül-Harp* olarak bölümlere ayrılıyordu, bkz. Lewis, sf.444.

değildir.⁸ Padişahın yanında devlet yetkilerinin kullanılmasına katılan görevliler olsa da gerçek bir yetki paylaşımı olduğu düşünülemez. Zira bütün görevliler yetkilerini sadece padişaktan alır ve Divan ise ancak bir danışma organı niteliğindedir.⁹

Osmanlı Devleti'nde sınıflı toplum yapısı olduğunu söylemek de söz konusu olamaz. Siyasi, toplumsal hatta ekonomik açıdan en önemli sınıflandırma *Müslüman*, *Zimmi* ve *Harbi* sınıflandırmasıdır.¹⁰ Ancak bununla beraber toplumda iki farklı statü olduğu da görülür: Yönetici konumundaki *askeriler* ve yönetilen konumundaki *reaya*.¹¹ Reaya, kendisinden vergi alınan kesimdir ve yönetilenleri ifade eder. Bu kelimenin tekili raiyettir ve sürü anlamına gelir.¹²

Osmanlı Devleti'nin hukuki ve siyasi yapısında uzun bir dönem büyük değişikliklerin olmadığı söylenebilir. Ancak 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde önemli siyasi, sosyal, ticari, ekonomik ve hukuki değişikliklerin yaşandığı görülmektedir.¹³ Bu süreçte Osmanlı millet sistemi, imparatorluğun iktisaden güçsüzleşmesi ve Batı emperyalizminin de etkisiyle bozulmaya başlamıştır. Batı'nın himayeci politikalarının da sonucunda ekonomik güce sahip olan azınlıkların, 19. yüzyılın başlarından itibaren siyasi bağımsızlık istencine sahip olmaya başladıkları görülmektedir. Bu noktada millet örgütlenmesinden uluslaşma süreç ve duygusuna en geç geçenlerin Müslümanlar ve özellikle

⁸ Mehmet Akad/ Nihat Bulut/ Yusuf Şevki Hakyemez/ Cevat Okutan, Küreselleşme ve Türkiye, Ed. Cevat Okutan, Seçkin Yay., Ankara, 2007, sf.181-183.

⁹ Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 6. Baskı, Yetkin Yay., Ankara, 2000, sf.25.

¹⁰ *Harbiler*, Darül-Harp bölgesinde bulunanlar yani İslam toprağında yaşamayanlardır; *Zimmiler* ise İslam Devleti'nin himayesi altındaki gayrimüslim tebaadır, bkz. Lewis, sf.445.

¹¹ Cihan Osmanağaoğlu, Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tâbiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, Legal Yay., İstanbul, 2004, sf.60.

¹² Bkz. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 5. Baskı, Aydın Kitabevi, 1982, sf. 1049; Berkes ise dönemin özelliğini şöyle açıklıyor: “Tanrı toplumun bölümlerini ayrı ayrı yerlere koymuş, her birine verdiği görevle onları yerlerine yerleştirmiştir. Bu topluma reaya yani sürü denir. Tanrı'nın seçtiği vekili ya da gölgesi bu sürünün çobanıdır. Hayatın kanunu inkılâp değil nizamdır. İdeal olan değişme, devrim ya da ilerleme değil, dengedir.”, Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 23. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2016, sf.31.

¹³ Bkz. Aydın, sf.419.

de Türkler olduğu da belirtilebilir. Dağılmakta olan Osmanlı toplumunun yeniden birleştirilmesi ve sistemin bir anlamda yeniden düzenlenmesi çabası, özellikle Tanzimat dönemi reformları ile kendisini göstermiştir.¹⁴ Bu dönem ve devamında ortaya çıkan fikir ve müesseseler, imparatorluğun çok milletli siyasal düzeninden çıkarak uluslaşma sürecine girmesine de zemin hazırlamıştır.

II. Tanzimat Dönemi Belgeleri ve Millet Sistemi

Batılılaşma belki de en geniş tarifi ile çağdaş bir toplum ve hürriyetçi esaslara dayanan bir devlet kurmak amacıyla girişilen teşebbüsler ve gerçekleştirmelerdir. Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma eğilimleri 18. yüzyıla kadar uzanır.¹⁵ Tanzimat dönemi olarak adlandırılan reform (islahat) dönemi de birden bire ortaya çıkmış değildir. Islahat silsilesini devam ettiren ve onları daha sonra ortaya çıkacak aynı nitelikteki hareketlere bağlayan bir zincirin halkasıdır. Bu sebeptendir ki Tanzimat döneminde ele alınacak ilk belge olan *3 Kasım 1839 Gülhane Hattı Hümayun* daha öncesinde de var olan Tanzimat fikrinin bir parçasıdır; ancak reform sürecinin yasal zemine oturtulması bakımından bir başlangıçtır.¹⁶

Gülhane Hattı Hümayun ile tebaanın hayat, namus ve mülkiyet hakları güvence altına alınmıştır. Bunun yanı sıra iltizam ve iltizama bağlı her türlü sömürünün kaldırılması, düzenli ve kuralına uygun bir biçimde orduya asker alınması, kamuya açık biçimde adil yargılanmanın sağlanması ve kanunların önünde dinine bakılmaksızın herkese eşitlik ilkesine uygun davranılması yönündeki ilkeler kabul edilmiştir. Özellikle eşitliğe ilişkin getirilen açıklama, geleneksel İslami uygulama ile bağdaşmamaktadır.¹⁷ Dolayısıyla Gülhane Hattı'nın Osmanlı Devleti'nin klasik millet sisteminden ve hâkim millet anlayışından uzaklaştığını gösteren noktasının, Osmanlı toplumunu bir arada tutma

¹⁴ **Cevdet Küçük**, Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 4, İstanbul, 1985, sf.1022-1023; **Ortaylı**, Millet, 1001; **Barkey/ Gavrilis**, sf.27.

¹⁵ **Tarık Zafer Tunaya**, Batılılaşma Hareketleri I, Yeni Gün Yay., 1999, sf.27-28.

¹⁶ **Tunaya**, sf.42-43; **Carter Vaughn Findley**, Princeton Studies on the near East Ser.: Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922, Princeton University Press, 2012, sf. 62.

¹⁷ **Lewis**, sf.149-150.

çabası ile eşitlik ilkesi temelinde geliştirilmeye başlanan *Osmanlıcılık* fikri olduğunu söyleyebiliriz. Bunun bir yansıması olarak yine Gülhane Hattı Hümayun'da "*Devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti*"nden bahsedilmektedir.¹⁸ Burada esasen dinine bakılmaksızın tüm Osmanlı tebaasına işaret etme niyeti bulunmaktadır. Din ve mezhep esasına dayalı olan millet sistemi yerine tüm Osmanlı tebaasına işaret etmek suretiyle *Osmanlıcılık* üzerinde durulmuştur. Ancak bununla beraber aynı belgede "*ahali-i İslam*" ve "*milel-i saire (İslam dışındaki milletler)*" den de bahsedilir ve bu ayırım korunur. Yine de *ahali-i İslam* ve *milel-i saire* eşitliği üzerinde durulması, hâkim millet anlayışından uzaklaşmış olduğunu açıkça göstermektedir. Burada henüz benimsenmemiş de olsa, bir Osmanlıcılık fikri ile İslami bağlılık arasında karmaşıklığın olduğu söylenebilir. Gülhane Hattı'nda Türk unsurunun dikkate alınması ise söz konusu olmamıştır.¹⁹

Ayrıca belirtmek gerekir ki Gülhane Hattı Hümayun'un, Avrupa devletlerinin baskısı altında hazırlanan bir ferman olmakla birlikte, kurullara danışma ilkesini getirmesi dolayısıyla parlamenter rejimi haber verir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Bu ferman ile padişahın kendi egemenlik haklarını sınırlaması, vergilerin yeniden düzenlenmesi, kişilerin can ve mal güvenliğinin sağlanmasının yanında yürütmenin yasal çerçevede çalışması gereği de kabul edilmiştir.²⁰

1839 Gülhane Hattı Hümayun ile ortaya konulan vaatler, özellikle gayrimüslim tebaanın haklarını geliştirmek ve korumak amacıyla düzenlenen 1856 *Islahat Fermanı* ile yinelenmiştir. Bu ferman, din farkı gözetilmeksizin bütün uyrukların eşit işlem görmesi ilkesini de getirmiştir. Gülhane Hattı Hümayun ve *Islahat Fermanı* ile getirilen ilkelerin etkinliği ise tam olarak sağlanmış değildir; çünkü padişahın yetkilerini sınırlandıracak mekanizmalar yoktur ve ferman hükümlerine uyup uymamak yine padişahın takdirindedir.²¹ Bununla beraber fermanların

¹⁸ Gülhane Hattı Hümayun'un tam metni için bkz. **Suna Kili/ A. Şeref Gözübüyük**, *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze,, ,Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985, sf.11-13.*

¹⁹ **Lewis**, sf.454; **Eryılmaz**, sf.56.

²⁰ **Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut**, sf.359.

²¹ **Özbudun**, sf.26; ayrıca bkz. **Recai G. Okandan**, *Âmme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, İstanbul Üniversitesi Yay., Fakülteler Matbaası, İstanbul,*

tümüyle etkisiz olduğu da düşünülmemelidir. Zira imparatorluğun idari ve hukuki yapısı değişmeye başlamıştır.²²

III. Genç Osmanlılar'ın ve I. Meşrutiyet Dönemi'nin Uluslaşmaya Etkisi

A. Genç Osmanlılar

Tanzimat döneminde ortaya konulan fermanlardan, beklenen olumlu sonuçların alınamaması üzerine gelişen süreçte, Tanzimatçı devlet adamlarının ıslahatları ile yetinmeyen “Genç Osmanlılar (Yeni Osmanlılar) Cemiyeti” kurulmuştur.²³ Zamanın fikir ve edebiyat alanındaki liderleri bu çatı altında toplanmıştır. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Agâh Efendi tüm ayrılıklarına rağmen padişahın mutlak otoritesine karşı ilk muhalefet nüvelerini ortaya koymuşlardır. 1860 yılında Agâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ahvâl*, 1862'de Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr* ve Ali Suavi'nin *Muhbir* gazeteleri Genç Osmanlıların fikirlerini dile getirdikleri yayın organları olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴

Genç Osmanlılar, mutlakiyete karşı hürriyet ve eğitimin önemini vurgulamışlardır. Osmanlı Devleti'nin en iyi biçimde meşruti rejimle yönetilebileceğini ve bu sayede ırk ve din farkı olmaksızın tüm Osmanlıların birbirine bağlanarak, *Osmanlılık* kavramına yani devlete

1971, sf. 73-75; **Feroz Ahmad**, *The Young Turks and The Ottoman Nationalites*, University of Utah Press, 2014, sf.1.

²² **İlber Ortaylı**, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, 24. Baskı, Timaş Yay., İstanbul, 2017, sf.13.

²³ Tanzimat hareketlerinin yürütücüsü olan Ali Paşa ve Fuad Paşa, ıslahatı Reşit Paşa'nın başlattığı biçimde “kameralizmin” bir uzantısı olarak uygulamışlardır. Buna göre, tebaaya fazlaca hürriyet vermek söz konusu değildir, zira hedef devleti kurtarmaktır. Genç Osmanlılar ise buna karşı koyarak hürriyet istemiş ve bunun anayasaya dayalı bir parlamento ile mümkün olacağını düşünmüşlerdir, bkz. **Şerif Mardin**, *Türk Modernleşmesi*, 24. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2015, sf.86; Kameralizm, aydın despotizmini kuram haline getirmiş düşünce olarak ifade edilebilir, bkz. **Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut**, sf.357.

²⁴ **Vahdettin Engin**, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Devamlılık ve Modernleşme Mücadelesi: Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihi Temelleri, İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi*, Ed. Cemil Öztürk, 9. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2016, sf. 59.

bağlılık duyacaklarını düşünmüşlerdir.²⁵ Genç Osmanlılar sayesinde, Osmanlı'da ilk defa fert iktidar karşına çıkmıştır. Saray karşısına basın, dernek kurma gibi özgürlükleri getirerek Batılı muhalefeti oluşturan bu topluluk olmuştur. Osmanlı'daki ilk “*umumi efkâr*”²⁶ yapıcısı da Genç Osmanlılar'dır.²⁷ Genç Osmanlılar'ın oluşturduğu muhalefet ile beraber padişahın kuramsal olarak var olan mutlak dokunulmazlığı sarsılmış ve toplumsal bağlılığın odak noktasına halkı yerleştirmek bakımından önemli bir adım atılmıştır. Böylece artık tamamen padişaha ait olduğu düşünülmeyen bir *vatan* kavramı ön plana çıkmaya başlamıştır. Vatanseverlik, günümüzdeki anlamı ile milliyetçiliğin temel değerini oluşturduğundan, bu kavramın Genç Osmanlılar tarafından işlenmesi, uluslaşma süreci bakımından önemli bir gelişme olarak kabul edilebilir.²⁸ Ayrıca Genç Osmanlılar, ülkelerini “*Türkiye*” olarak adlandırmışlardır. O dönemde Türkiye, Batıların Türk ülkesini tarif etmek için kullandıkları bir tabirdir; fakat Osmanlı'da “*Türkiye*” kelimesinin kullanıldığı görülmemektedir.²⁹ Hatta Türk ifadesi de kaba, cahil, anlayışsız gibi anlamlarda kullanılmaktadır.³⁰

Bunlara karşın Genç Osmanlılar'ın günümüzdeki milliyetçilik anlayışından son derece uzak olduklarını da söylemek gerekir. Bir kere, Genç Osmanlılar, öngördükleri çözüm yolu içerisinde din bağlarını vurgulamışlardır. Onlara göre, Tanzimat kültür taklitçiliği yoluna girdiği için Müslümanları sarsmış ve kültür konusunda kısır kalmıştır. Batı'ya teslimiyeti reddetmişler; fakat buna getirdikleri çözümü, şeriatan alacakları ilkeler üzerine kurmuşlardır. Şeriatı, her şeyin temeli ve çözümü olarak görmüşlerdir. Tanzimat'ın boş bıraktığını düşündükleri felsefi ve ahlaki alanı da İslam felsefesi ile doldurmak yönünde hareket

²⁵ **Baskın Oran**, Atatürk Milliyetçiliği, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, t.y., sf.39.

²⁶ *Umumi efkâr*, kamu oyu, kamusal bir sorun hakkında siyasal karar alma durumunda olanları etkileme, anlamına gelmektedir, bkz. **Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut**, sf.349.

²⁷ **Tunaya**, sf.44-45, 82-85; ayrıca bkz. **Engin**, sf.60.

²⁸ Bkz. **Oran**, sf. 40-41; **Tunaya**, sf.82-85; **Ahmad**, The Young Turks, sf. 4.

²⁹ Ancak ülkenin Türkiye olarak adlandırılması, Jön Türkler döneminde yaygınlaşmıştır, bkz. **Lewis**, sf.450.

³⁰ Bkz. **Oran**, sf.43; **Ziya Gökalp**, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları:4, Ankara, 1976, sf.43-44.

etmişlerdir.³¹ Böylece Osmanlılık fikri yanında İslamcılık fikrine yaklaşmışlardır.

B. I. Meşrutiyet

Genç Osmanlılar'ın meşrutiyet talepleri, sonuçsuz kalmamıştır. 1876'da Genç Osmanlılar tarafından desteklenen Mithat Paşa'nın da katkıları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk anayasası olan *Kanuni Esasi* (1876 Anayasası), padişahın atadığı bir komisyon tarafından hazırlanmış, yine padişah tarafından kabul ve ilan edilmiştir. Kanuni Esasi ile devlet iktidarı belirli prensiplere bağlanmış ve meşruti rejime geçilmiştir. Böylece ülkede I. Meşrutiyet adı altında yeni bir dönem başlamış; padişah tarafından atanan Meclis-i Âyan ve seçimle iş başına gelen Meclis-i Mebusan'dan oluşan Osmanlı Parlamentosu açılmıştır.³²

Öncelikle söylemek gerekir ki Kanuni Esasi'de, toplumun iktidarın kaynağı olduğuna dair bir hüküm yer almamaktadır. Tam aksine madde 3'te, "*Saltanatı seniyei Osmaniye hilâfeti kübrayı İslâmiyeyi haiz olarak sülalei âli Osmandan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir.*" ve madde 4'te "*Zatı hazreti padişahi hasbel hilâfe dini İslâmın hâmisi ve bilcümle tebeai Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır.*" denilmektedir. Bu hükümler, egemenliğin ya da iktidarın kaynağını doğrudan açıklamamakta; ancak devletin monarşik yapısına ve egemenliğin padişaha hak olduğuna işaret etmektedir. Üstün iktidarın ve bununla ilgili yetkilerin padişaha ait olduğu kabul edilmiştir. Topluma ise bu geniş yetkilere iştirak etme imkanı verilmemiştir. Dolayısıyla gerçek bir meşrutiyet rejiminde olması gereken niteliklerin sağlandığı söylenemez. Zira yapılan birtakım düzenlemelere karşın her konuda padişaha son sözü söyleme yetkisinin verilmesi, bu düzenlemeleri de işlevsiz bırakmıştır.³³

Kanuni Esasi'nin temel doktrini, Tanzimat fikrinin bir uzantısı olarak *Osmanlılık* fikri olmuştur. Varılmak istenen, devletten ayrılma eğiliminde bulunan tebaayı, menfaat bağlarıyla bağlayıp imparatorluğun devamına ortak etmektir. Nitekim Kanuni Esasi, sekiz ve yir-

³¹ Bkz. **Mardin**, sf.87-88; **Oran**, sf.40; **Tunaya**, sf.45-46.

³² Bkz. **Okandan**, sf.139-143; **Bülent Tanör**, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 17. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008, sf.133; **Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut**, sf.360.

³³ **Okandan**, sf.148-151; **Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut**, sf.360; **Tanör**, *Osmanlı-Türk*, sf.135-136.

mi altıncı maddeleri arasında “*Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi*” başlığı altında vatandaşlara verilen hakları düzenlemiştir. Böylece kişi hakları tüm Osmanlı tebaası için düzenleme bulmuş, siyasal haklar bakımından halkın bütünü eşit tutulmuştur. Bu düzenlemeler, hâkim millet anlayışından iyice uzaklaşılmasını ve bunun yerini “*Osmanlı*” kavramının aldığını gösterir.³⁴

Osmanlıcılık anlayışı, temel hak ve özgürlüklerin başlangıç kısmında yer alan yurttaşlık tanımı ile belirginleşmiştir. Madde 8’de yer alan tanıma göre, “*Devlet-i Osmaniye Tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.*” Bu düzenleme ile din ve ırk farkı gözetilmeksizin, Osmanlı tabiiyetinde bulunanların tümünün Osmanlı olarak tabir edileceği ortaya konulmuştur. Böylece geleneksel yurttaşlık anlayışının ve eski millet sisteminin değiştiği açık bir şekilde görülmüştür. Yurttaşlara din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın verilen haklardan yola çıkarak devletin laik bir anlayışı benimsediğini düşünmek ise doğru olmayacaktır. Nitekim Kanuni Esasi’nin 11. maddesinde, “*Devleti Osmaniye’nin dini dini İslamdır.*” demektedir.³⁵

Kanuni Esasi’nin uluslaşma süreci içerisindeki yerini ele alırken dil konusuna ilişkin getirilen hükümlerin ayrıca önemli olduğunu söylemek gerekir. Anayasa’nın 18. maddesinde, “*Tebaa-i Osmaniye’nin hizmetinde devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.*” demektedir. Bu madde ile devletin resmi dilinin Türkçe olduğu ve kamu hizmetinde çalışacak olanların Türkçe bilmesi gereği ortaya konulmuştur. Madde 57’de “*Heyetlerin müzakeratı lisanı Türki üzere cereyan eder ve müzakere olunacak layihaların suretleri tab ile yövmü müzakereden evvel azaya tevzi olunur.*” denerek, meclis çalışmalarının Türkçe yapılacağı belirtilmiştir. “*Heyet-i Mebusan için azalığa intihabi caiz olmıyanlar şunlardır: Evvelâ tebaai devleti aliyeden olmıyan saniyen nizamı mahsusu mucibince muvakkaten hizmeti ecnebiye imtiyazını haiz olan salisen Türkçe bilmiyen rabian otuz yaşını ikmal etmiyen (...)*” şeklinde

³⁴ Eryılmaz, sf.90-91; Kanuni Esasi’nin tam metni için bkz. Kili/ Gözübüyük, sf.31-44.

³⁵ Alper Işık, Türkiye’de Ulus Devlet ve Gayrimüslim Azınlık, 12 Levha Yay., İstanbul, 2016, sf.51-52.

başlayan madde 68 hükmünde ise vekil seçilebilme şartları içerisinde Türkçe bilmek koşulu yer almıştır.

Türkçe'nin resmi dil olarak kabulü, kamu hizmetine girebilmek ve milletvekili seçilebilmek için getirilen Türkçe bilme koşulu ve meclis çalışmalarının Türkçe yapılacak olması, uluslaşma süreç ve düşüncesine sağlayacağı katkı bakımından yadsınamaz. Çünkü dil, ulusal bütünlüğü sağlamada en önemli faktörlerdendir. Uluslaşma süreçlerinin tarihsel örnekleri de bunu ortaya koymaktadır. 1789 *Fransız Devrimi* sonrasında, Fransızca'nın tüm Fransızlar tarafından benimsenmesi yönünde adımlar atılmıştır. Jakobenler için Fransızca, özgürlük, bilim ve ilerleme doğrularını herkesin önüne seren, eşitliğin sürekliliğini sağlayan devrimci bir araçtır. Almanlar ve İtalyanlar ise milli dillerini, Fransızlardan da farklı olarak onları Alman ya da İtalyan yapan biricik unsur olarak görmüşlerdir.³⁶

1876 Anayasası'nda Türkçe'nin resmi dil olarak belirlenmesi ve bununla ilişkili olan bahsettiğimiz hükümler, dolayısıyla ulusçuluk fikrini akla getirebilir. Ancak daha önce bahsedildiği üzere Kanuni Esasi'de Osmanlıcılık anlayışının hakim olduğu görülmektedir. Türkçe'nin anayasada tercih edilmesinin sebebi de Türk unsurun, siyasi ve ekonomik bakımdan daha güçlü ya da diğer unsurlar üzerinde hakim grup olması, dolayısıyla Avrupa'daki örnekleri ile örtüşen bir ulusçuluk fikri değildir. Türkçe'nin geleneksel olarak devlet idaresinin dili ve padişahın konuşma dili olması bu düzenlemelerin sebebi olabilir.³⁷ Dile ilişkin düzenlemeler, ulusçuluk ideolojisinin bir sonucu olmasa da ulusu var eden dil ve kültür birliğinin çok önemli bir siyasi bir araç olduğunun görülmesi bakımından son derece önemlidir. Bunda aynı zamanda Genç Osmanlıların dilde sadeleşme çalışmalarının da etkili olduğunu söylemekte yarar vardır.³⁸

1876 Anayasası, kısa bir dönem yürürlükte kalmıştır. Öncelikle Mithat Paşa, Anayasa'nın 113. maddesine dayanılarak 7 Şubat 1877'de

³⁶ Bkz. E. J. Hobsbawn, 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, "Program, Mit, Gerçeklik", Ayrıntı Yay., İstanbul, t.y., Çev: Osman Akınhay, sf.125-127; Rukiye Akkaya, Küreselleşme Olgusu Karşısında Ulus Sorunu, Legal Yay., İstanbul, 2004, sf.74-78.

³⁷ Rukiye Akkaya Kia, 1876 Kanuni Esasi 18. Maddesi Üzerine, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: XV, Sayı: 3-4, 2011, sf.37.

³⁸ Bkz. Akkaya Kia, 1876, sf.42.

sürgün edilmiştir. 1878'de ise II. Abdülhamit, Osmanlı Rus Savaşını öne sürerek anayasal rejimi rafa kaldırmıştır. 30 yıl sürecek bir istibdat dönemi başlamıştır. Kanuni Esasi ile oluşturulan Osmanlı Parlamentosu ise sadece iki yasama dönemi çalışabilmiştir.³⁹ Ancak kısa süren parlamento deneyimi, bir ideal olarak nesilden nesile intikal etmiştir. Birinci Meşrutiyet, ıslahat hareketlerinin sembolü olmuştur. Meşrutiyet adı verilen rejim, ıslahatların ilk şartı hatta kendisi haline gelmiştir. Bu idealin yaşatıcıları ise II. Abdülhamit istibdadına karşı *Jön Türkler* hareketinin mensupları olmuştur.⁴⁰

IV. Jön Türkler'in ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin Uluslaşmaya Etkisi

A. Jön Türkler ve Siyasi Düşünceleri

Jön Türk hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen ihtilalciler olarak tarif edilebilir. Bu hareketin hedefinde öncelikle II. Abdülhamit'in şahsı ve kurduğu rejim vardır. Genç Osmanlılar'dan farklı olarak Jön Türkler, ülke içerisinde çalışmamıştır. Bu sebeple de modern ve akılcı görüşlere daha yatkındırlar. Jön Türklerin arasında bölünme ve farklılaşmaların olduğu da görülmektedir. Bu ayrışma 1902'de gerçekleştirilen I. Jön Türk Kongresi'nde belirginleşmiş ve Jön Türklerin hayata geçirmek istediği fikir ve müesseseler esas itibariyle iki grup etrafında toplanmıştır. Bu iki gruptan ilki, Ahmet Rıza Bey'in lideri olduğu Terakki ve İttihat Cemiyeti adını alacak grup, diğeri ise Prens Sabahattin'in lideri olduğu, Teşebbüsü Şahsi ve Âdemi Merkeziyet Cemiyeti adını alacak grup ve onun İلمي İçtima doktrinidir.⁴¹ Ahmet Rıza Bey'in önderliğindeki grup, imparatorluğu bir arada tutmak için Osmanlılık fikrini ileri sürmüşler; ancak bunun yanında Türklerin yönetici ve egemen olmaları amacını taşımışlardır. İلمي içtima doktrinini etrafında toplanan ve liberaller ola-

³⁹ Okandan, sf.139; Ahmad, The Young Turks, sf. 5.

⁴⁰ Tunaya, sf.59.

⁴¹ Tunaya, sf.85-87; Ahmad, The Young Turks, sf. 6; Mardin, sf.15-16; I. Jön Türk Kongresi'ne ilişkin olarak bkz. Rukiye Akkaya, Prens Sabahattin, Liberte Yay., Ankara, 2005, sf. 23-31.

rak adlandırılabilen grup ise anayasal monarşi ve *Osmanlılık* taraftarıdır. İleri sürdükleri çözüm, bölgesel özerklik ve yerelleşmedir.⁴²

Dönemin siyasal ve politik tartışmalarının ise üç ideoloji etrafında şekillendiği söylenebilir. Osmanlı tahtına bağlı olan farklı toplulukları bir arada tutmayı amaçlayan Genç Osmanlı ideali, *Osmanlılık*; imparatorluğu, İslam pratiğine ve İslam toplumundaki dayanışmaya dayandırmaya çabalayan İslamcılık ve Türklerin birliğini amaçlayan *Türkçülük*.⁴³ Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan üç siyaset tarzının yarattığı çeşitlik, Jön Türkleri düşündürmüştür. Nitekim bu üç siyaset tarzının da imparatorluk içerisinde dayanak kabul edebileceği bir karşılığı vardır.⁴⁴

Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri, Yusuf Akçura'nın 1904'te *Türk* adlı dergide yayımlanan Üç Tarz-ı Siyaset başlıklı çalışmasında açıklanmıştır. Akçura'ya göre, *Osmanlılık*, Osmanlı hükümetine tâbi olan milletleri birleştirmeyi hedeflemektedir. Buradaki asıl amaç, Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanlara ve gayrimüslimlere aynı siyasi hak ve yükümlülükleri vermek, din ve düşünce hürriyeti sağlamak, bu yolla aralarındaki din ve soy farklılığına rağmen tüm ahaliyi bir arada tutarak Osmanlı milletini meydana getirmek ve imparatorluğu eski asli şekli ve sınırlarıyla muhafaza etmektir. Ancak Akçura'ya göre bu görüş, Almanlar tarafından ortaya konulan ırka dayalı milliyetçilik anlayışının etkinlik kazanması ile dayanağını kaybetmiştir. Genç Osmanlıların da somut ve gerçekçi bir programa sahip olamamaları dikkate alındığında, Osmanlılık fikrinin başarısızlığa uğrayacağı görülmüş ve bu fikir yerini İslamcılığa bırakmıştır. İslamcılık, Osmanlı padişahında hilafet hakkının olmasından faydalanarak bütün Müslümanları, Osmanlı Devleti idaresinde birleştirmeyi hedeflemiştir. Soy farkına bakılmaksızın dindeki ortaklığa ve “*din ve millet birdir*” kaidesine dayanarak bütün Müslümanları tek millet haline getirmeye çalışmıştır. Bu siyaset tarzı, Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ayrışmayı arttıracak unsurlara sahiptir. Gayrimüslim tebaanın, hukuki eşitlik ve tam özgürlük sağlansa dahi Osmanlı siyaset topluluğunda bulunmayacağına inanılmıyordu. Bu görüşün anlaşılmasından sonra, Genç Osmanlılar da gayrimüslimlere ve

⁴² Bkz. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 15. Basım, Kaynak Yay., İstanbul, 2016, sf.47; Mardin, sf. 97-100; Findley, sf. 292; Işık, sf.53.

⁴³ Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History* (1), I.B. Tauris, 2004, sf. 127-128.

⁴⁴ Bkz. Tunaya, sf.90-93.

onların koruyucusu olan Hıristiyan Avrupa'ya düşmanlık göstermeye başlamışlardır. İslamcılık fikrini savunan II. Abdülhamit, aslında karşısında olduğu Genç Osmanlılarla bu konuda uyuşmaktadır. *Akçura'ya göre*, İslamcılık, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde düzeltmeye çabaladığı devlet şeklini yeniden alması ve dolayısıyla meşrutî rejimden de uzaklaşması anlamına geliyordu. Devletin içerisindeki ayrışmanın belirginleşmesi, ayaklanma ve isyanların artması muhtemeldi ve öyle oldu. Irka dayanan siyasi bir Türk milleti oluşturmak hedefindeki *Türkçülük* ise ne daha önceki Türk devletlerinde, ne o zamana kadarki Osmanlı Devleti'nde ne de Tanzimat ve Genç Osmanlı hareketlerinde görülmüştür. Türkçülük fikri, siyasi olmaktan çok ilmi bir nitelikte gelişme göstermiştir. Türkçülük fikrinin oluşmasında Almanlarla ilişkilerin artmasının ve Almanların dil ve tarih alanındaki çalışmalarının öğrenilmesinin etkisinin olduğu söylenebilir. Türkçülük fikri Osmanlı sınırları ile de bağlı değildir, bu ideoloji farklı devletlerde bulunan Türkleri de akla getirmektedir.⁴⁵

Bu dönemde, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinin, Jön Türkler arasında *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı çalışmada açıklanan anlamları ile kullanıldığı görülmektedir. Ancak Türkçülük, henüz hiçbir grup tarafından savunuluyor değildir.⁴⁶ Bununla birlikte kültürel bir akım olarak Türkçülüğün, henüz Jön Türkler dahi yokken ortaya çıktığını söylemek gerekir. Bu akım 1860'lı yıllara kadar uzanır. Özellikle Türk dili ve kökeni hususunda çalışmalar yapılmıştır. Batı'da Türk dili ve sanatına olan ilginin artması, Türkoloji'nin gösterdiği gelişim, bu kültürel akımın kaynağı olmuştur. Söz konusu gelişmeler, Osmanlı'dan önce Rusya'daki Türkler arasında yankı uyandırmış, tüm Türklerin dil birliği aracılığı ile bir araya gelme olasılığından bahsedilmeye başlanmıştır.⁴⁷

B. II. Meşrutiyet ve Türkçülük Politikası

Jön Türkler, aralarındaki ayrışmalara rağmen, Abdülhamit rejimine karşı çıkışları ve meşrutiyet talepleri konusunda bir arada hareket edebilmişlerdir. 1907'de Paris'te toplanan II. Jön Türk Kongresi

⁴⁵ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, sf. 19-24.

⁴⁶ Berkes, sf.401.

⁴⁷ Oran, sf.43-44.

sonunda, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, yönetimin değiştirilmesi, meşrutiyet ve meşveret usullerine uygun yeni bir yönetimin kurulması amaçlarında birleşilerek bu yönde bir beyanname yayımlanmıştır. Ardından tüm yurtta bu yönde eylemler gerçekleştirilmiştir.⁴⁸ Bu eylemleri durdurmak ve tahttan indirilme ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla da taşıyarak II. Abdülhamit, 1908'de, 1876 Kanuni Esasi'ni, bir hattı hümayun ile yeniden yürürlüğe koymuş ve II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.⁴⁹ Ancak Abdülhamit'in tahtta kalması uzun sürmemiş, miladi takvime göre, 13 Nisan 1909'da ortaya çıkan, 31 Mart Olayı'nın bastırılmasının ardından 27 Nisan'da toplanan Meclis, Abdülhamit'in tahttan indirilmesine ve yerine kardeşi Mehmet Reşat'ın geçirilmesine karar vermiştir.⁵⁰

Bu süreç neticesinde İttihat ve Terakki'nin etkinliği artmıştır.⁵¹ Kanuni Esasi'de 1909 değişiklikleri yapılmış, Anayasa'nın tekrar ilga edilmesi ihtimalini ortadan kaldırmak için padişahın yetkileri önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Meclis-i Mebusan'ın yetkileri genişletilmiş, Bakanlar Kurulu'nun Meclis-i Mebusan'a karşı sorumluluğu açıkça belirtilmiştir. Mithat Paşa'nın sürgün edilmesine neden olan 113. madde ise Anayasa'dan çıkarılmıştır. Bu arada, Anayasa'da yer alan haklar, 1876'da olduğu gibi tüm yurttaşlara tanınmıştır.⁵²

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında, İttihat ve Terakki'nin asıl ideolojisi diyebileceğimiz Türkçülük politikasını ortaya koymakta çekingen kaldığı görülmektedir. Devlete egemen duruma gelinceye kadar, bu ideoloji açığa çıkarılmamış, Osmanlıcılık ve İslamcılık ekseninde kalınmıştır. Bunda İslami kesimin tepkisinden ve Arapların yabancılaşmasından çekinilmesinin etkili olduğu söylenebilir.⁵³ Hatta Türkçü program ve eğilimleri gizleme amacı, İttihat ve Terakki'nin cemiyet ve fırka ayrımını meşrutiyetten sonra da devam ettirmesinin ve cemiyet

⁴⁸ Akkaya, Prens, sf. 41.

⁴⁹ Bkz. Findley, sf.294; Ahmad, Modern, sf. 48-50; Berkes, sf.401.

⁵⁰ Zürcher, sf.97-98.

⁵¹ Bkz. Sina Akşin, İttihat ve Terakki, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 5, İstanbul, 1985, sf.1426.

⁵² Özbudun, sf.27; Işık, sf.54-55.

⁵³ Bkz. Oran, sf.42-43.

politikalarını gizli ilerletmesinin muhtemel nedenleri arasında görülmektedir.⁵⁴

İttihat ve Terakki gücünü artırmaya başladıktan sonra programında önemli değişiklikler yapmıştır. Özellikle 1911 yılından sonra *Osmanlılık* prensibinin, ikinci plana atıldığı görülmektedir. İttihat ve Terakki Kongrelerinde alınan kararlar, *Türklük şuurunun* oluşması ve bu hususu sağlayacak çalışmalar üzerinde odaklanmıştır. 1913 yılından itibaren artan bu çalışmalar, İttihat ve Terakki'nin tek ve iktidar partisi olması sebebiyle süreklilik ve devamlılık da sağlamıştır.⁵⁵ İttihat ve Terakki'nin Türkçülük programının hız kazanmasında Balkan savaşlarında alınan yenilgilerin de etkisi olmuş, Hıristiyan milletleri ulusal bilinç kazanmış imparatorluğun Osmanlılık anlayışı ile kurtarılamayacağı anlaşılmıştır. Bu arada Arap ve Türklerle imparatorluğu ayakta tutma fikri ile İslamcılık savunulsa da, Arapların imparatorluktan ayrılmak istemesi bu ideolojiyi savunulamaz hale getirmiştir. Artık tek seçenek olarak Türk halkı vardır ve İttihat ve Terakki de siyasete egemen hale geldiği bu dönemde, Türkçü ve Batıcı görüşlerini daha rahat bir şekilde ortaya koyabilmiştir.⁵⁶ İttihat ve Terakki'nin Türkçülük anlayışında ulus ve ulus devlet kavrayışını aramak için ise erkendir. Nitekim Türkçülük akımında henüz ulus kavramı yer almamakta, bunun yerine Türk ırkına dayanılmaktadır. Aynı şekilde ulus devlet bilincinin olduğu da söylenemez. Çünkü Türkçülük çok milletli imparatorluğu kurtarmak için önerilmiş, bu amaç gerçekleştirilemezse de *Turan* adı verilen bölgelerde yeni bir imparatorluk kurulması düşünülmüştür.⁵⁷

İttihat ve Terakki'nin ekonomik alanda da Türkçülük anlayışını yansıttığını söylemek gerekir. Ülke ekonomisinde azınlıkların yerine, Türkleri egemen kılmak ve halkı tarımdan ticaret ve sanayiye yönlendirerek, Batı ülkelerinin düzeyine ulaştırmak istenmiştir. Bu amaçla 1913'te Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış ve Türklere parasız fabrika arsası, makine, ham ve yarı işlenmiş mallar için gümrük bağıksıklığı sağlanmıştır. Vergiler ise takside bağlanmıştır. Ulusal bir banka olan İttihatçılar tarafından kurulmuş, ulusal sanayi 1916'dan sonra serbestçe saptanmaya başlanan gümrüklerle korun-

⁵⁴ Bkz. Akşin, İttihat, sf.1426.

⁵⁵ Bkz. Tunaya, sf.61-62.

⁵⁶ Bkz. Oran, sf.42-43; Işık, sf.59.

⁵⁷ Oran, sf.55.

muştur.⁵⁸ Özellikle savaş dönemi, bir Türk kapitalist sınıfı geliştirmek, Türkleri iktisadi faaliyetlere sokmak, şirketler, bankalar, kooperatifler örgütlemek demek olan “iktisadi Türkçülük” ün yerleştiği bir dönem olmuştur. İktisadî Türkçülüğün gerisinde iktisadi bağımsızlık amacının olduğu da ortadadır. Bu dönemde İttihat ve Terakki'nin gittikçe devletçi uygulamalardan yana tavır aldığı söylenebilir.⁵⁹

Dönemin kültürel alandaki gelişmelerine bakıldığında ise yine *Türkçülük* ve *Batıcılık* prensiplerinin etkin olduğu görülmektedir. Eğitimin laik olması, dini teşkilatın okullara müdahale etmemesi, üniversite muhtariyetinin sağlanması, hukuk alanında laikleşme amacıyla tedbirler alınmış, müesseseler kurulmuştur. Kadın haklarına önem verilmiş ve bu hususta düzenlemeler yapılmıştır. Dilde Türkçecilik ve Osmanlı alfabesinin sadeleştirilmesi yönündeki çalışmalar da İttihat ve Terakki'nin bu hususta ortaya koyduğu icraatlar arasında yer alır.⁶⁰ Türkçülük fikrinin gelişmesinde ayrıca, eğitimci yönü ile ülkenin birçok yerine dağılan Türk Ocakları etkili olmuştur. Resmi olarak 1912 yılında kurulan Türk Ocağı, Türkçülüğü destekleyenlerin buluşma yeri haline gelmiştir. Türk Yurdu dergisi ile bağlantıları oldukça kuvvetlidir ve bu dergi Ocağın birincil yayın organı olmuştur. Bir çeşit dernek olan Türk Ocakları'nın amaçları arasında, Türk ırkının ve dilinin gelişmesi için çalışmak vardır. Ocak, siyasi partilerle ise doğrudan bağ kurmayacaktır.⁶¹ Bu noktada İttihat ve Terakki ile Ocağın arasındaki en önemli birleştirici unsur, *Ziya Gökalp* olmuştur.⁶² *Ziya Gökalp*'in geliştirdiği milliyetçilik anlayışının, bu dönemde etkin olduğu ve *Türkçülük* akımına ilmi bir nitelik kazandırdığı söylenebilir.⁶³ *Gökalp*, millet kelimesinin Osmanlı'daki anlamını eleştirmiş; ümmet, millet ve devlet kavramlarının birbirinden ayrı oldukları saptamasını yapmıştır.⁶⁴ Ulusçuluğun bir ırkçılık sorunu olmadığını, çağdaş bir toplum olma, evrensel ümmet ve evrensel Osmanlı imparatorluğu anlayışlarından çıkma sorunu olduğunu belirlemiştir. Türk halkının kültürü ile Türk, fakat uygarlığı ile

⁵⁸ Oran, sf.48-49.

⁵⁹ Akşin, İttihat, sf. 1435.

⁶⁰ Bkz. Tunaya, sf.62-64; Oran, sf.51; Ahmad, Modern, sf.44-45.

⁶¹ Lewis, sf.474; Zürcher, sf. 130.

⁶² Tunaya, sf.62-64.

⁶³ Bkz. Engin, sf.69.

⁶⁴ Bkz. Gökalp, Türkleşmek, sf.80-86.

Batı'ya mı yoksa İslam uygarlığına mı bağlı olacağı sorusuna ise Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak formülü ile cevap vermiştir.⁶⁵ Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki içerisindeki etkinliği göz önüne alındığında, partinin Türkçülük programının bu anlayış ile gelişme gösterdiğini söylemek mümkün olacaktır.

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet yılları, Türkiye tarihinde gerçek manada *umumi efkâr* olgusunun ortaya çıktığı ve siyasi hayatın Batılı anlamda ilerleme gösterdiği bir süreci meydana getirmiştir. *Tunaya'ya göre*, bu dönemim otoriter özelliklerinin yanında ıslahatın milli, laik ve otarşik bir devlet formülüne ulaşmak istediği de ortadadır. II. Meşrutiyet döneminde uzun zamandır cesaret edilemeyen kararlar alınmış; ancak o da çoğunlukla, Osmanlıcılık ve İslamcılık kadroları içinde kalmak zorunda olduğundan çekingen, muhafazakâr ve tavizci kalmıştır. İkinci Meşrutiyetin ıslahat hareketleri devamlı olarak İslamcı cephe ve İlmiye sınıfının muhalefeti ve engellemesi ile karşılaşmıştır.⁶⁶ Bunlara karşın meşrutiyet döneminde İttihatçıların izlediği yolun ve Türkçülük akımının uluslaşma sürecine zemin hazırladığını söylemek gerekir. İktisadi Türkçülük, dilde Türkçecilik, Batıcı anlayış ile düzenlenmeye çalışılan eğitim, hukuk alanında laikleşme çabaları, kadın haklarına önem verilmesi gibi konular buna kanıt olabilir. Nitekim bu yöndeki çalışmalar, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki 1918'de feshedilse de İttihatçıların birçoğunun milli mücadele döneminde de etkin olduğu bilinmektedir.⁶⁷

V. Kongre İktidarları Dönemi ve Uluslaşma

A. Genel Olarak

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, henüz Kurtuluş Savaşı başlamışken Osmanlı Devleti oldukça güçsüz hale gelmiştir. Sanayi ve ticaret işgal altında bulunan kıyılardaki büyük kentler etrafında toplanmış, kamu hizmetleri ve ulaşım ağı da yabancı şirketlerin eline geçmiştir. Ekonomik durumun kötülüğünün yanında savaşın birçok farklı cephede ilerlemesi, saray ve çevresinin Kurtuluş mücadelesi aleyhine yayımladığı fetvalar halkın ulusal bilinç kazanmasının önündeki

⁶⁵ Bkz. **Berkes**, sf. 438-439.

⁶⁶ **Tunaya**, sf.64-65.

⁶⁷ Bkz. **Oran**, sf. 49-54; **Akşin**, İttihat, sf.1435.

önemli engeller olarak ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Ancak özellikle azınlıkların güçleneceği endişesi, halkın hareketlenmesine neden olmuştur. Doğu bölgelerinde genellikle Ermenilerin, Batı bölgelerinde ise genellikle Rumların güç kazanmasından çekinilmiştir.⁶⁹ 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması’nın meydana getirdiği huzursuzluk ise halkın *Türklük şuurunun* gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁷⁰ Bunların etkisiyle 1918 yılı itibarıyla Anadolu ve Trakya’da kongre iktidarları ortaya çıkmaya başlamış ve sürecin belirleyici unsuru da onlar olmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması ile TBMM’nin açılışı arasında geçen sürece “Kongre İktidarları Dönemi” denmektedir.

Anadolu ve Trakya’da otuz kadar kongre gerçekleştirilmiştir. Kongre tipi örgütlenme biçimi, henüz ulusal önderlik ortaya çıkmamışken oluşmuştur. İşgal tehditlerine karşı öz savunma ihtiyacından ve devlet iktidarını kullananların bu ihtiyaca cevap verememesinden doğmuşlardır. Çalışma ve etkinlik alanı bakımından yereldirler. Osmanlıcı ve ümmetçi anlayışlardan, fetih, cihat, turan hedefi gibi ideallerden uzak oldukları da söylenebilir.⁷¹ Ancak bununla beraber henüz bir ulus devlet kurma çabasının olduğu da söylenemez. Çünkü amaçlanan genellikle imparatorluktan ayrılmamak ya da bölgesel bir birim kurarak varlıklarını devam ettirebilmektir.⁷²

Yerel kongre iktidarları öncesinde *Kuvayı Milliye*, çeteler gibi oluşumlar da vardır. Ancak kongre iktidarları, bu savunmanın sivil ve kurallı bir şekilde, yeniden yapılandırılmasını sağlamaktadır.⁷³ Ayrıca yerel kongreler, örgütlenme biçimi bakımından da demokratik meşruluk ve temsil anlayışına dayanmaktadır. Kongre üye ve organları, belli bir süre için ve seçimle iş başına gelmektedir. Değişik yörelerin dengeli temsiline de ayrıca önem verildiği görülmektedir. Ancak temsil ağı özellikle varlıklı ve okur-yazar tabakaları kapsayıp yoksul ve diğer emekçi kesim bu seçim ve temsil mekanizmalarının genellikle dışında

⁶⁸ Ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. **Oran**, sf.59-66.

⁶⁹ **Oran**, sf.112.

⁷⁰ Bkz. **Mücteba İlgürel**, Milli Mücadele’de Balıkesir Kongreleri, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, İstanbul, 1999, sf.3-4.

⁷¹ **Bülent Tanör**, Kurtuluş Kuruluş, 8. Baskı, Cumhuriyet kitapları, İstanbul, 2007, sf.61-65.

⁷² **Oran**, sf.113.

⁷³ **Tanör**, Kurtuluş, sf.65.

kaldığından günümüz demokratiklik anlayışından farklıdır. Fakat dönem koşullarına bakıldığında, zaten Osmanlı seçim sistemi de bundan farklı değildir. Dolayısıyla Osmanlı sistemine oranla bir gerilemeden söz edilemez. Aksine siyasal hareketlilik ve canlılık sayesinde bu kişiler de siyasal katılım bakımından eskisine oranla daha aktif hale gelmişlerdir.⁷⁴ Silahlı gücün ancak devlet tekelinde olması mümkünken kongrelerce silahlı güçler de oluşturulmuştur. Savunma, maliye, kamu düzeni, ekonomi, toplum yaşamı ve dış ilişkilere ilişkin de kararlar alınmıştır. Yerel kongreler bu anlamda açıkça devlete ait olan işlevleri üstlenmişlerdir, zira buna *halkın rızası* vardır. Bu ölçütler dikkate alındığında her ne kadar uluslaşma düşüncesi olmasa da yerel kongre iktidarları demokratikleşme, uluslaşma ve dünyevileşme yönünde önemli bir adım olmuştur. Çünkü artık padişahın hakimiyetine karşı halkın egemenliği etkin olmaya başlamıştır. Halife padişahın ve hükümetin teslimiyetçi tavrından da kaynaklanan bu tepki nedeniyle, boşlukları halk doldurmaya başlamış, siyasal iktidar parça parça halkın eline geçmiştir.⁷⁵

Mayıs 1919 ise kongre iktidarları bakımından bir dönüm noktası niteliğindedir. Öncelikle 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali halkın hareketlenmesine ve mücadelenin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışının ardından ise Anadolu'daki çalışmalar yoğunlaşmış ve kurtuluş savaşının temelleri atılmıştır. Gelecek yıllarda sürecek olan ulusal hareket planının ana teması ise Amasya'da ortaya konulmuştur.⁷⁶ Amasya günleri, ulusal kongre iktidarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ulusal önderliğin çekirdeği, burada doğmuş, direnişin ulusallaşması yine bugünlerde başlamıştır. Amasya grubu, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat, Refet, Rauf Beyler ve telgraf hattındaki yüksek komutanlar Kâzım Karabekir ve Mersinli Cemal Paşa'dan oluşmaktadır. Amasya grubu, uluslaştırmacı ve merkezileştirmeci anlayışla hareket etmiştir.⁷⁷

⁷⁴ **Bülent Tanör**, Türkiye'de Kongre İktidarları, 4. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2016, sf.126-127.

⁷⁵ Bkz. **Tanör**, Kurtuluş, sf.68-76.

⁷⁶ **Lewis**, sf.324-334; **Cevat Dursunoğlu**, Milli Mücadele'de Erzurum, 2.Baskı, Erzurum Kitaplığı, 1998, sf.52-53.

⁷⁷ **Tanör**, Kongre İktidarları, sf.185; **Sina Akşin**, Türkiye'nin Yakın Tarihi, 6. Baskı, İmaj Yay., Ankara, 2006, sf.116.

Mustafa Kemal Paşa, girişimin kişisel olmak niteliğinden çıkarılması ve bütün ulusun birlik ve dayanışmasını sağlayacak ve yansıtacak bir kurul adına yapılması gereklerini ortaya koymuş ve 21 / 22 Haziran 1919'da, emir subayı Cevat Abbas Bey'e Amasya Genelgesi'ni (Amasya Tamimi) yazdırmıştır.⁷⁸ Genelge, “*vatanın tamamıyeti, milletin istiklâli tehlikededir.*” diye başlamakta ve “*milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.*” demektedir.⁷⁹ Amasya Genelgesi, ulusun bağımsızlığını yine ulusun azim ve kararı kurtaracaktır diyerek “*ulusal egemenlik*” ilkesinin, kurtuluş mücadelesinin temeli olacağını ilan etmiştir. Aynı zamanda kurtuluş mücadelesi ile amaçlanan padişahın ya da halifenin kurtarılması olmayacağı da ortaya konulmuştur.⁸⁰ Genelgede ayrıca, “*Milletin hal ü vazını derpiş etmek ve sada-yı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir murakabeden azade bir heyet-i milliyenin vücudu elzemdir.*” ve “*Anadolu'nun bilvücu en emin mahalli olan Sivas'ta milli bir kongrenin serian inikatu takarrur etmiştir.*” demektedir. Böylece artık ulusal bir kurulun ve ulusal bir kongrenin oluşturulması gereği yani uluslaşma fikri ortaya konulmuştur.

B. Erzurum Kongresi

Kurtuluş örgütlenmesinin yerellikten ulusallığa geçişinin, yerel bir kongre olarak toplanan fakat aldığı kararlar bakımından ulusal nitelikte olan Erzurum Kongresi ile sağlandığını söyleyebiliriz. Nitekim Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar, tüm yurda yönelik olmuş, Kongre'nin bölgede bir Ermenistan Devleti kurulmasını engelleme amacı ile sınırlı kalınmamıştır. Bunda, Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre başkanlığını yürütmesinin önemli bir etken olduğu söylenebilir. Erzurum Kongresi aynı zamanda Doğu Anadolu'da yürütülen mücadelelerin de birleştirilmesini sağlamıştır.⁸¹ Erzurum Kongresi kararlarında, “*kuva-yi milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır.*” denerek ulusal egemenlik talebi yinelenmiştir.⁸² Bunun yanı sıra “*hudud-u milliye dahilinde bulunan bilcümle akşamı vatan bir küldür. Yekdiğerinden infikâk kabul*

⁷⁸ **Mustafa Kemal Atatürk**, Nutuk, Parola Yay., 2016, sf.29.

⁷⁹ Amasya Genelgesi için bkz. **Atatürk**, sf.29.

⁸⁰ **Bihlerin Vural Dinçkol**, Atatürk Devrimi, Der Yay., İstanbul, 2001, sf.65-66.

⁸¹ **Vural Dinçkol**, Atatürk, sf.70; ayrıca bkz. **Oran**, sf.114; **Suna Kili**, Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli, Yenigün Yay., 1998, sf. 64.

⁸² Erzurum Kongresi Kararları için bkz. **Atatürk**, sf. 50-51.

etmez.” şeklindeki hüküm ile toprak bütünlüğü talebi de ortaya konulmuştur. Vatanın bütünlüğüne ilişkin alınan kararlarla Misak-ı Milli'nin temel esaslarının belirlendiği söylenebilir.⁸³ Daha sonra Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilecek olan Misak-ı Milli ile hâkim olunan hattın sınır olarak kabul edildiği ve bir *anavatan* kavramına ulaşıldığı görülmektedir.⁸⁴ Böylece mücadelenin, imparatorluk fikri ya da turan hedefi gibi ideallerle değil, ulaşılabilir sınırlar içerisinde ve gerçekçi bir zeminde ilerlediği ortaya konulmuştur. Kongre kararlarında ayrıca, gerektiği takdirde geçici bir hükümetin kurulabileceği, Hıristiyan azınlıklara siyasal egemenliği bozacak nitelikte ayrıcalıkların verilmeyeceği ve manda ve himayenin kabul edilmesinin söz konusu olmadığı da vurgulanmıştır.

C. Sivas Kongresi

Erzurum Kongresinde, ulusal sınırlar içerisinde yurdun bir bütün olduğu, gerekirse ulusun geçici bir hükümet kuracağı, ulusal iradenin egemen kılınacağı yönünde alınan kararlar, artık yerellikten çıkıldığını yurt çapında bir örgütlenmenin başladığını açıkça göstermektedir.⁸⁵ Ancak bu fikrin olgunlaşması, Sivas Kongresi'nde gerçekleşmiştir. Sivas Kongresi'nde Erzurum Kongresi tüzüğü görüşülmüş ve gerekli görülen değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişiklikler, uluslaşma anlayışını güçlendirecek nitelikte olmuştur. Öncelikle cemiyetin adı, “Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” iken “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” olmuştur. “Heyet-i Temsiliye, Şarki Anadolu'nun heyet-i umumiyesini temsil eder kaydı yerine heyet-i temsiliye vatanın heyet-i umumiyesini temsil eder.” hükmü getirilerek de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını alan cemiyetin ve Heyet-i Temsiliyesi'nin tüm yurdu temsil edeceği açıklanmıştır. Yapılan değişikliklerle ayrıca, ön görülen *idare-i muvakkatenin* (geçici yönetim), belli bir bölgenin değil yurdun herhangi bir parçasının terk ve ihmali halinde kullanılabilceği; mücadelenin sadece Ermenilik ve Rumluk şeklinde ifade edilen azınlıklara değil büyük devletlere karşı da verileceği belirlenmiştir. Sivas Kongresi'nin “*intibahı milli*” den doğduğu da özellikle vurgulanmıştır.⁸⁶

⁸³ Bu yöndeki görüşleri için bkz. **Dursunoğlu**, sf. 98-99; **Lewis**, sf. 335.

⁸⁴ Bkz. **Oran**, sf. 153-155.

⁸⁵ **Oran**, sf. 114.

⁸⁶ Bkz. **Atatürk**, sf. 66; **Tanör**, Kurtuluş, sf. 80.

Mücadelenin yerellikten çıkıp ulusallaşmaya başlaması monarşik egemenlik anlayışından iyice uzaklaştığı göstermektedir. Çünkü bunun yerine *ulusal egemenlik* kültürü gelişmeye başlamış, çok millletli ve ümmetçi yapıdan ulusal değerlere ve kültüre geçiş yaşanmıştır. Amasya günlerinde, askeri örgütün merkezle bağı koparılarak, önderlik çekirdeği hükümetin yerini almıştır. Yerel Kongre İktidarları Kuvayı Milliyelerini, Heyeti Temsiliye'ye ve Osmanlı ordusu da birliklerini, adım adım kongre iktidarına bağlayarak askeri özerkleşmeyi beslemiştir. Sivas Kongresi, rıza ve yaptırım gücüne sahip olmuş, bu sebeple bir iktidar haline gelmiş ve aldığı kararları uygulayabilmiştir.⁸⁷ Ayrıca bu dönemde, *kurumsallaşma* yönünde de gelişme sağlandığı görülmektedir. Bir kere Sivas'ta kurulan örgütün adı, daha önce birçok örneği olduğu gibi "hukuk" vurgusu taşımaktadır: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti. Amaç ise Müdafaa-i Hukuki Milliye'dir. Örgütlenmenin gerekçesi ve amacı hukuki formülasyonlarla açıklanmış, kongrelerin toplanmasında ve cemiyetlerin kurulmasında yasal usullere uyulmuştur. Mustafa Kemal Paşa da kararları, kongre heyeti namına ya da Heyet-i Temsiliye adına imzalamıştır.⁸⁸ Kurumsallaşma çabası mücadelenin gayrişahsileşmesi için son derece önemlidir. Bununla beraber söz konusu anlayış, siyasi iktidar haline gelen yapının bir hukuk devletine evrilebileceğini işaret etmektedir.

Sivas Kongresi'ne katılım aslında beklenenden az olmuştur. Bunun sebepleri arasında, yerel kongrelerin henüz ulusal birleşmenin önemini kavrayamamış olması ve ilk kez askerden gelen bu çağrının İttihatçı-asker çağrısı olarak algılanmış olma ihtimali görülebilir. Fakat temsil eksikliği sorunu yaşam pratiği içerisinde çözülmüştür. Sivas Kongresi, "Umumi Kongre" olarak tanınmış, Heyet-i Temsiliye üyeleri, "halkın mümessili" olarak kabul görmeye devam etmiştir.⁸⁹

⁸⁷ Bkz. **Tanör**, Kurtuluş, sf.91-98; Yaptırım gücü ve halkın rızası ile kongre iktidarları, siyasal iktidar niteliği kazanmışlardır, zira siyasal iktidarların en belirgin özelliklerinden biri zor kullanma gücüne sahip olmaları ise diğeri de halkın buna gösterdiği rızadır. Siyasal iktidara ilişkin açıklaması için bkz. **Münci Kapani**, Politika Bilimine Giriş, 33. Basım, Bilgi Yay., İstanbul, 2013, sf. 52-53.

⁸⁸ **Tanör**, Kongre İktidarları, sf. 194-203.

⁸⁹ Bkz. **Tanör**, Kurtuluş, sf. 81-82; **Zürcher**, sf. 150.

D. Balıkesir Kongreleri

Sivas Kongresi sonrasında, uluslaşma kavrayışını henüz benimseyemeyen ve Sivas Kongresi'nden ayrı hareket eden kongreler olmuştur.⁹⁰ Balıkesir Kongreleri, başlangıçta Sivas Kongresi'nde alınan kararlara "müstakil kalma" niyetleri dolayısıyla mesafeli durmuşlardır. III. Balıkesir Kongresi'nde ise Sivas Kongresi'nde alınan karara uyulmuş cemiyetin adı "Müdafaa-i Hukuk" olarak değiştirilmiştir; ancak tam anlamıyla bir birleşme sağlanmamıştır.⁹¹ IV. Balıkesir Kongresi'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti haline gelmesi onaylanmış ve Sivas Kongresi kararlarına uyulması gereği kabul edilmiştir. Ancak bu aşamadan sonra dahi Sivas Kongresi kararlarına tam olarak uyulduğu söylenemez. Örneğin, vilâyet kongrelerinin kendi çapında olması gerekirken Balıkesir Kongresi'nin yetki alanını genişleterek Bursa ile Bilecik'i içine aldığı görülmektedir. Ayrıca Balıkesir'de alınan kararlar yeni bir tüzüğün maddeleri görünümde olmuştur. Dolayısıyla Balıkesir Kongresi'nin Sivas Kongresi kararlarına katılımdan sonra dahi kendine güveninin devam ettiği ve tam bir bağlılığın olmadığı söylenebilir. Bunda İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın açılmış olmasının da etkili olduğunu ileri sürmek mümkündür. Müstakil kalma niyeti, Balıkesir Kongresi tarafından yer yer ortaya konulsa da bu karar ve tasavvurlar, TBMM'nin açılması ile beraber ancak kağıt üzerinde kalmıştır.⁹²

VI. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu: Ulus Devlete Geçiş

1920 yılında, daha önce Erzurum Kongresi'nde temel esasları belirlenmiş olan Misak-ı Milli, Meclis-i Mebusan tarafından alınan bir karar ile kabul edilmiştir. Misak-ı Milli kararları ile Meclis-i Mebusan, Arap topraklarının hukuken bırakılabileceğini; ancak bunun dışında kalan Osmanlı-İslam çoğunluğunun yaşadıkları yerlerin kendilerine bırakılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca kararlarda, ülkenin siyasi, iktisadi ve adli gelişimini engelleyen her türlü kayıt ve sınırlamalara karşı olunduğundan bahsedilmiş, yeni sınırlar içerisindeki ülkenin üzerine düşecek borçları, bağımsızlığını zedelemeyecek şekilde ödeyeceği

⁹⁰ Bkz. Oran, sf.72-73.

⁹¹ Vural Dinçkol, Atatürk, sf.70-71.

⁹² İlgürel, 205-206.

söylenmiştir.⁹³ Misak-ı Milli kararlarından sonra özellikle İngilizlerin baskısı artmış ve Meclis-i Mebusan, çalışamaz hale gelmiştir. Nitekim 18 Mart 1920’de Osmanlı Meclisi son kez toplanarak kendisini süresiz olarak tatil etmiştir. 11 Nisan’da ise Osmanlı Parlamentosu, padişah tarafından nihai olarak feshedilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ise 19 Mart 1920’de illere, bağımsız sancaklara, kolordu komutanlarına bir bildiri göndermiştir. Bildiride, “... *makarr-ı devletin masuniyetini, milletin istiklâlini ve devletin tahsilini temin edecek tedabiri teemmül ve tatbik etmek üzere millet tarafından, salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz bir meclisin, Ankara’da içtimaa daveti ve dağılmış olan meb’usandan Ankara’ya gelebileceklerin dahi bu meclise iştirak ettirilmesi zaruri görülmüştür. (...)*” demektedir.⁹⁴ Bu bildiri ile “olağanüstü yetkileri haiz” bir meclisin toplanması gereği ortaya konulmuştur. Aslında Mustafa Kemal Paşa’nın niyeti, toplanacak meclisin, rejimi değiştirme yetkisine sahip bir “kurucu meclis” olmasıdır. Ancak Mustafa Kemal Paşa, bu konuda aldığı uyarılar neticesinde daha ılımlı bir ifade tercih etmiş ve kurucu meclis yerine olağanüstü yetkileri haiz meclisten bahsetmiştir.⁹⁵ Kullanılan ifade ile açıkça söylenmemiş olsa da meclisin kurucu bir meclis olacağına işaret edilmiştir. Bu, artık meşrutiyet rejiminin ilanının söz konusu olmayacağını, aksine yeni bir devlet kurulacağını haber vermektedir.

Bu gelişmelerin ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, başkan seçilmiştir. Henüz saltanat ve hilafetin kaldırılması fikrinin ise olgunlaşmış olduğu söylenemez.⁹⁶ Ancak, meclisin, ulusun meclisi olduğu daha baştan, tercih edilen isimle ortaya konulmuştur. Bir kere ülkeye Türkiye denilmiştir. Memalik-i Osmaniye ya da Osmanlı Devleti şeklindeki adlandırma ülkenin hanedanın mülkü olduğu izlenimi vermekteyken, bundan vazgeçilmiş, demokratik anlayışa uygun olarak ve Batılı örnekleri de dikkate alınarak ülkenin ismi belirlenmiştir. Millet sözcüğü ise ulusu temsil etme anlamında kul-

⁹³ **Mustafa Budak**, *Misâk-ı Milli’den Lozan’a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, 5. Baskı, Küre Yay., İstanbul, 2014, sf.159-160, 182.

⁹⁴ **Atatürk**, sf.296.

⁹⁵ Bkz. **Atatürk**, sf.296.

⁹⁶ Bkz. **Oran**, sf.90-91.

lanılmıştır.⁹⁷ Bu, TBMM'nin daha sonra ortaya koyduğu çalışmalarla daha anlaşılır hale gelecektir.

Tanör, meclisin adında yer alan “Büyük” kelimesinin ise meclisin üzerinde bir padişah otoritesinin olmadığını gösterdiğini ifade etmektedir. Zaten “*bütün mülki ve askeri makamların ve bütün milletin mercii Büyük Millet Meclisi*” olarak belirlenmiş ve böylece padişah, İstanbul Hükümeti ve Kanuni Esasi'nin yasama organı devre dışı bırakılmıştır. Saltanat ve hilafetin kurtarılması hedefleri açıklanmışsa da bunların, daha çok taktiksel nedenlere dayandığı söylenebilir. TBMM, aldığı kararlar ve çıkardığı yasalar bakımından da ihtilalci niteliğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla artık Osmanlı Devleti'nin meşruti rejiminden tamamen farklı bir yapının ortaya konulduğu görülmektedir.⁹⁸

TBMM, 20 Ocak 1921'de ise Teşkilatı Esasiye Kanunu'nu kabul etmiştir. Devletin yeni şeklini haber veren bu anayasa, Kanuni Esasi'yi yürürlükten kaldırmamıştır. Çünkü bu Anayasa, henüz Kurtuluş Savaşı devam ederken kabul edilen bir geçiş dönemi anayasası olarak ortaya konulmuştur. Yine bu sebeple, oldukça kısadır. Anayasa'da sadece devletin teşkilatına ilişkin olmak üzere yirmi üç madde yer almış, temel hak ve özgürlüklere ilişkin olarak da düzenleme yapılmamıştır.⁹⁹ Buna karşın 1921 Anayasası ile kuruluş aşamasındaki ulus devletin temel ilkeleri ve kurumları belirlenmiştir.

Oncelikle 1921 Anayasası'nın ilk maddesi ile ulusal egemenlik ilkesinin temel alınacağı ortaya konulmuştur. Maddede “*Hakimiyet bilâ kaydû şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfil idare etmesi esasına müstenittir.*” denilmektedir.¹⁰⁰ Böylece, egemenliğin kayıtsız ve şartsız ulusa ait olacağı anayasal bir hükümle ilan edilmiş, ulusal egemenlik ilkesi benimsenmiştir. Bu ilke, uluslaşma ve ulus devlet düşüncesinin bir sonucudur. Nitekim 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin üçüncü maddesinde de egemenliğin kaynağının

⁹⁷ **Aksin**, *Yakın Tarih*, sf.138-139; Türkiye Büyük Millet Meclisi adının 23 Nisan 1920'de resmileştirdiğini gösteren “TBMM'nin sureti teşekkülü hakkında heyeti umumiye kararı” için bkz. **Gözübüyük/ Kili**, sf.87.

⁹⁸ **Tanör**, *Osmanlı-Türk*, sf.245.

⁹⁹ **Bihlerin Vural Dinçkol/ Alper Işık**, 1924 Anayasası'nda Yurttaşlık Anlayışı, *MÜHF Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt:21, Sayı:1, 2015, sf.21-22.

¹⁰⁰ 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun tam metni için bkz. **Kili/Gözübüyük**, sf. 91-93.

ulus olduğu, hiçbir kişi ya da kurumun kaynağını ulustan almayan bir otoriteyi kullanamayacağı düzenlenmiştir. Böylece yasama yetkisinin kralın elinde olması durumu son bulmuş, Fransız Devriminin ve çağın getirdiği liberal anlayışa uygun olarak ulusal egemenlik ilkesi açıklanmıştır.¹⁰¹ Osmanlı İmparatorluğu'ndan ulus devlete geçiş aşamasında da, egemenliğin kaynağının ulus olduğunun kabulü, daha önce yerel ve ulusal ölçekli kongrelerde vurgulandıktan sonra görüldüğü üzere artık anayasal bir hüküm haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan demokratik nitelikli gelişmeler, padişahın mutlak iktidarını sınırlandırmaya yönelikken ulus devletin kuruluşu aşamasındaki gelişmeler, egemenliğin kaynağına yönelik olmuştur. İktidarın sınırlandırılması ya da paylaşılması değil, halka verilmesi söz konusudur. 1921 Anayasası ile devlet ve toplum ilişkisinin farklı bir şekilde kurulacağı ortaya konulmuş, Osmanlı'daki devletin toplumdaki gelmediği görüşü terk edilmiş ve devletin temelini ulus olduğu kavrayışı sağlanmıştır. Bu yönüyle 1921 Anayasası'nın, bir ulus devlet kurma görevini üstlendiği söylenebilir.¹⁰² Ulusal egemenlik ilkesinin kabul edilmesi ile ayrıca, saltanat ve hilafetin kaldırılacağına işaret edilmişse de bunun gerçekleştirilmesi henüz olmamış, Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması beklenmiştir.¹⁰³

Anayasa'nın üçüncü maddesi ise "*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur.*" diye başlamaktadır. Yani yeni bir devlet olarak "*Türkiye Devleti*"'nden bahsedilmiştir. Ulusal mücadelenin, esas itibarıyla Türk milliyetçiliğine dayanmakla birlikte, Türk olan ve olmayan unsurların antiemperyalist birliğini temsil ettiği göz önüne alındığında, Türkiye Devleti ibaresinin, etnik kökeni, dili ve dini ne olursa olsun, Misak-ı Milli sınırları içerisinde yaşayan insanların siyasal birleşmesini ifade ettiği söylenebilir.¹⁰⁴ 1921 Anayasası'nda devletin adı bu şekilde belirlenmişken ulus adı ise henüz zikredilmiş değildir.¹⁰⁵

Başka bir taraftan 1921 Teşkilatı Esasiye'de meclis hükümeti sisteminin benimsendiği görülmektedir. Yani yasamanın üstünlüğünün kabul edildiği sisteme geçilmiş, ulusun temsilcisi olan meclis, en üstün ku-

¹⁰¹ Bkz. Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut, sf.158.

¹⁰² Oktay Uygun, Devlet Teorisi, 12 Levha Yay., İstanbul, 2014, sf.443; Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut, sf.363.

¹⁰³ Tanör, Osmanlı-Türk, sf.255.

¹⁰⁴ Tanör, Osmanlı-Türk, sf.254.

¹⁰⁵ Vural Dinçkol/ Işık, sf.21-22.

rum haline gelmiştir.¹⁰⁶ Anayasa'ya göre yasama ve yürütme kuvvetleri TBMM'de toplanmış (madde 2), meclisin bakanlara yol gösterebileceği ve gerektiğinde onları değiştirebileceği kabul edilmiştir, (madde 8).¹⁰⁷ Meclis hükümeti sistemi, olağanüstü koşullardan doğan, geçici bir seçenek olarak ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin ilanı ve 1924 Anayasası'nda parlamenter usullere yaklaşılması yönündeki düzenlemelerden de bunu çıkarmak mümkündür. Bununla beraber çok milletli imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde temel alınan ilkenin ulusal egemenlik, ana kurumun ise TBMM olduğu da ortadadır.¹⁰⁸

VII. Lozan Antlaşması ve Cumhuriyetin İlanı: Ulus Devletin Temellerinin Atılması

İtilaf Devletleri, 28 Ekim 1922 tarihinde TBMM Hükümeti'ni İsviçre'nin Lozan kentinde toplanacak olan Barış Konferansı'na davet etmiştir; ancak bu konferansa İstanbul Hükümeti de çağırılmış ve bir anlamda İtilaf Devletleri, İstanbul Hükümeti'ni tanımaya devam ettiklerini ortaya koymuştur. Bunu önlemek amacı ile 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmıştır. Bu gelişmenin ardından konferansa sadece TBMM Hükümeti davet edilmiş ve hariciye vekili olması sağlanan İsmet Paşa, konferansa gidecek heyetin başkanlığına oybirliği ile seçilmiştir.¹⁰⁹ Sekiz ay devam eden ve önemli tartışmaların yaşandığı bir süreç sonunda 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan antlaşmalarda, yenen devletlerin istekleri doğrultusunda hareket edilirken Lozan Antlaşması eşitlik prensibi gereği karşılıklı uzlaşma esasını ortaya çıkarmıştır. Bu antlaşma ile bağımsız Türkiye Devleti'nin varlığı kabul edilmiş ve Türkiye ile batılı devletlerin ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi söz konusu olmuştur. Türklerin yok edilmesi amacı taşıyan Sevr Antlaşması'ndan sonra

¹⁰⁶ Bkz. Akad/ Vural Dinçkol/ Bulut, sf.363.

¹⁰⁷ Özbudun, sf.28.

¹⁰⁸ Tanör, Osmanlı-Türk, sf.288-289.

¹⁰⁹ Vural Dinçkol, Atatürk, sf.121; Akşin, Yakın Tarih, sf.165-166; Lewis, sf.346. Ayrıca saltanatın kaldırılması sürecinde hilafet kaldırılmamış, bu iki sorun birbirinden ayrı tutulmuştur. Hilafetin kaldırılması gereği aynı zamanda dile getirilmiş olsaydı Meclis'te çok daha büyük engellemeler ile karşılaşılacağı ve hatta saltanatın da kaldırılamaması riskinin ortaya çıkabileceği öngörülebilir, bkz. Kili, sf.105.

Lozan Antlaşması ile Türklerin bağımsızlığı ve Misak-ı Milli kabul ettirilmiştir.¹¹⁰

Lozan Antlaşması'nda azınlıkların korunmasına ilişkin hükümler de yer almıştır. Bu hükümler ile eşitlik ilkesi temelinde korumalar sağlanmış ve aslında oluşturulacak "Türk ulusu" kavramının içeriğinin nasıl doldurulacağı sorusuna da önemli cevaplar verilmiştir. Antlaşmaya göre, Türk Hükümeti, Türkiye'de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma, dil, soy ya da din ayrımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir. Türkiye'de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açıkta isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır, (madde 38). Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları medeni yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaktır. Türkiye'de oturan herkesin, din ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacağı; din, inanç ya da mezhep ayrılığının, hiçbir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme bakımından, bir engel sayılmayacağı belirtilmiştir, (madde 39). Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklardır, (madde 40). Kamusal eğitim konusunda ise Türk Hükümeti, Müslüman olmayan uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına ilkokullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterecektir. Ancak bu hükmün, Türk Hükümetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır, (madde 41).¹¹¹ Görüldüğü üzere Lozan Antlaşması ile zaten süreç içerisinde savunulamaz hale gelen Osmanlıcılık anlayışının ortadan kalktığı ve yeni kurulan devletin bir ulus devlet olarak şekilleneceği ortaya çıkmıştır.¹¹²

Lozan Antlaşması ile kazanılan siyasal başarının ardından, 29 Ekim 1923'te, yenilenmiş ikinci dönem meclisi, Cumhuriyet'i ilan

¹¹⁰ **Vural Dinçkol**, Atatürk, sf.122; Ayrıca bkz. **Lewis**, sf.343.

¹¹¹ Lozan Antlaşması için bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, 3. Baskı, Cilt:8, YKY, Sayı:1-49, Çev: Seha L. Meray.

¹¹² Bkz. **Işık**, sf.71.

etmiştir. 29 Ekim 1923 tarih ve 364 sayılı “*Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun*” ile bu ilan gerçekleştirilmiştir.¹¹³ Kanunun birinci maddesi şöyledir: “*Hakimiyet, bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfil idare etmesi esasma müstenittir. Türkiye Devleti’nin şekli Hükümeti, Cumhuriyettir.*” Teşkilatı Esasiye Kanunu’na eklenen bu madde ile aslında fiilen var olan cumhuriyet resmileştirilmiştir.¹¹⁴ Zira TBMM’nin açılması ile beraber ortaya çıkan rejim zaten bir meşrutiyet rejimi sayılamayacağından, adı konulmamış bir cumhuriyet olarak devam etmiştir. Çünkü bu süreç itibariyle karar alma ve icra etme süreçlerinde monarşinin ve padişahın rolü zaten ortadan kalkmıştır.¹¹⁵

Ayrıca Cumhuriyet’i ilan eden 29 Ekim 1923 tarihli Kanun ile 1921 Anayasası’nda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunlardan biri cumhurbaşkanlığı makamının oluşturulmasıdır. Cumhurbaşkanı’nın TBMM’nin kendi üyeleri tarafından seçileceği öngörülmüştür. Hükümetin kuruluş usulü değiştirilmiştir. Meclis hükümeti sisteminden bir nebze uzaklaşarak parlamenter sisteme yaklaşılmıştır.¹¹⁶ Bahsedilen değişikliklerden bir diğeri ise kanunun ikinci maddesi ile getirilen hükümdür. Buna göre, “*Türkiye Devleti’nin dini, Dini İslamdır. Resmi lisanı Türkçedir.*” Bu düzenleme, 1876 Kanunî Esası’nda de yer almaktaydı. Ancak o dönemde resmi dilin kabul edilmesi uluslaşma düşüncesine dayanmıyorken artık ulus devletin bir gereği olarak resmi dilin Anayasa’da yer aldığını söylememiz mümkündür.

VIII. 1924 Anayasası ve Ulusun Adı: “Osmanlı”dan “Türk”e

Cumhuriyetin ilanından sonra, yeni ihtiyaçlara cevap verebilecek, 1921 Anayasası’na göre daha kapsamlı bir anayasa ihtiyacı doğmuştur. Bu amaçla, 1960 yılına kadar yürürlükte kalacak olan 1924 Anayasası, TBMM tarafından yürürlüğe konulmuştur. 1924 Anayasası hazırlanırken 1921 Anayasası’nın ilk dokuz maddesi esas alınmış; ancak buna ek olarak mantıklı sıralama yapılmış, gerekli sonuçlar çıkarılmış ve birçok yeni hüküm daha ortaya konulmuştur. Ulusal egemenlik

¹¹³ Bkz. **Kemal Gözler**, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 2000, sf.44; **Kili/ Gözübüyük**, sf. 103.

¹¹⁴ **Vural Dinçkol**, *Atatürk*, sf.134.

¹¹⁵ **Tanör**, *Osmanlı-Türk*, sf.246.

¹¹⁶ **Gözler**, sf.45.

ilkesi tekrar ve önemle ele alınmış, çalışmaların yol gösterici ilkesi olarak kabul edilmiştir. Bununla beraber bağımsız yargı erki ve meclise karşı sorumlu olan bir yürütme erki oluşmasını sağlayacak hükümler üzerinde de çalışmalar yapılmıştır.¹¹⁷ 1924 Anayasası'nda egemenliğin ulusa ait olduğu esası, açıkça kabul edilmiştir. Madde 1'e göre, "*Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.*" ve madde 3'e göre, "*Hakimiyet bilâkaydüşart Milletindir.*"¹¹⁸

1924 Anayasası'nda bir ulus ve ulus devlet oluşturma amacının belirgin bir biçimde ortaya konulduğu görülmektedir. Anayasa hazırlığı sırasında yapılan meclis görüşmelerinde, Türkiye'de bütün halkın devlet idaresine katılmasına imkan veren ve saltanat idaresinde olduğu gibi bir kişinin hükümdarlığı anlamına gelmeyen bir hükümet şeklinin devamı üzerinde önemle durulmuştur. Bunu sağlamak için de halka "Osmanlı" değil "Türk" denmesi gereği, ortaya çıkan farklı görüşlerin tartışılmasından sonra, ifade edilmiştir. Çünkü ulus fikri, eski hükümdar soyuna dayanan bu sıfat ile bağdaşmamaktadır. Türkler arasında yaşayan çeşitli ırk ve dinlere mensup kişilerin de Türk topluluğunun dışında bırakılmaması gereği ortaya konulmuştur.¹¹⁹ Nitekim Anayasa'nın kamu haklarını düzenleyen beşinci bölümü "*Türklerin Hukuku Âmmesi*" başlığını taşımaktadır. Görüldüğü üzere Anayasa'da yer alan hakların öznesi olarak ulus adı verilmiş ve ulusun adı "*Türkler*" olarak gösterilmiştir. 1921 Anayasası'nda yer alan "*Türkiye halkı*" ifadesinden de vazgeçilmiştir. Bu bölümde yer alan ilk madde (madde 68), "*Her Türk hür doğar hür yaşar.*" şeklinde başlamaktadır. Bir sonraki maddede "*Türklerin kanun nazarında eşit oldukları*" belirtilmiştir. Yani "herkes" karşılığı olarak "ulus ismi" yer almıştır. Aynı yönde madde 10 ve 11'de milletvekili seçme ve seçilme haklarının öznesi, belirli koşulları sağlayan *Türkler* olarak gösterilmiştir. Bu tercihlerle ulaşılmak istenenin çok milletli bir siyasi yapıdan ulusa geçişi sağlamak ve bir ulus yaratmak olduğu söylenebilir.¹²⁰ *Türk* kelimesinin ifade ettiği anlam ise

¹¹⁷ Bkz. **Edward C. Smith**, 1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Yıl: 1958, Cilt:13, Sayı:3, Çev: Mümtaz Soysal, sf.106-107.

¹¹⁸ 1924 Anayasası'nın tam metni için bkz. **Kili/ Gözübüyük**, sf. 111-131.

¹¹⁹ Bkz. **Smith**, sf.107-108.

¹²⁰ Bkz. **Bihlerin Vural Dinçkol**, 1924 Anayasası Döneminde Siyasal Muhalefet, MÜHF Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın'a Armağan, Cilt: 21, Sayı: 2, 2015, sf. 343; **İşık**, sf.73.

Madde 88'de yer alan vatandaşlık tanımında ortaya konulmuştur. Buna göre, “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ülâk olunur.*” Düzenleme, yurttaşlığa işaret etmekte, ırksal bir tanımlama yapmamaktadır. Bu tanım, ayrıca laikleşme bakımından da dinsel bir temele değil ulus devletin esası olan “*ulus oluşturma fikrine*” işaret etmektedir. Tek bir dine ya da ırka mensubiyetin aranmaması dolayısıyla da çoğulcu yurttaşlık anlayışının benimsendiği görülmektedir.¹²¹ Burada yapılan tanımlamanın Atatürk’ün aynı yıllarda ortaya koyduğu, “*Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.*” tanımı ile uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Maddede Türk ifadesi, dinsel ve ırksal bir anlamda kullanılmamış, “Türkiye ahalisi” denerek *coğrafi* ve “vatandaşlık itibariyle” denerek *siyasi* anlama geldiği vurgulanmıştır.¹²²

1924 Anayasası’nda TBMM’nin üstünlüğünün korunduğu sistemden ise vaz geçilmiş değildir. Ancak 1921 Anayasası’na nazaran parlamenter sisteme yaklaşıldığı görülmektedir. Hem meclis hükümeti sistemine hem de parlamenter sisteme has özellikler anayasada yer almıştır.¹²³ Bahsedilen özellikleri dikkate alındığında 1924 Anayasası’nın demokratik nitelikli olmasına karşın çoğunlukçu demokrasi anlayışını yansıttığını söylemek mümkündür. Nitekim TBMM’nin en üstün güç olması onu her türlü yargısal ve siyasal denetimden muaf hale getirmektedir. Buna karşın tek parti döneminde, devletin totaliterleşmesine neden olabilecek uygulamalar görülmemektedir.¹²⁴ Dolayısıyla bu dönemin hem bir ulus devlet oluşturmanın hem de demokratikleşmenin temellerini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

Osmanlı Devleti klasik dönemi içerisinde çok milletli bir siyasal yapıya sahip olmuştur. Toplum inanç temeline göre, çeşitli “milletlere” ayrılmış ve Müslümanlar, hâkim millet olarak görülmüştür. Ancak özellikle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nin iktisaden güçsüzleşmesinin ve Batı’nın himayeci politikalarının etkisiyle azınlıkların

¹²¹ Vural Dinçkol/ Işık, sf.24-25.

¹²² Tanör, Osmanlı-Türk, sf.309-310.

¹²³ Bkz. Özbudun, sf. 31-32.

¹²⁴ Vural Dinçkol/ Işık, sf.24; aynı yöndeki değerlendirmesi için bkz. Maurice Duverger, Siyasi Partiler, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, sf.358-362.

bağımsızlık talepleri gündeme gelmeye ve Osmanlı millet sistemi aşınmaya başlamıştır. Millet sisteminin bozulmaya başlaması, Batı'da var olan "ulus" fikrinin Osmanlı'da gelişmesini doğrudan sağlamamış, aksine imparatorluğu ayakta tutma çabası etkin olmuştur. Bu çaba, Tanzimat dönemi reformları ile kendisini göstermiştir. Tanzimat döneminde özellikle eşitlik ilkesi üzerinde durulmuş, dolayısıyla hâkim millet anlayışından uzaklaşmıştır. Bu durum, Genç Osmanlıların ideali haline gelen Osmanlılık anlayışı ile belirginleşmiştir. Genç Osmanlıların da etkisiyle 1876'da meşrutiyet rejimine geçilmesi ise padişahın mutlak kabul edilen otoritesinin sarsılmasına neden olmuş ve egemenliğin kaynağına toplumu yerleştirme düşüncesinin gelişimi bakımından önemli bir gelişme sağlanmıştır. Ancak I. Meşrutiyet dönemi kısa sürmüş ve 1878 yılı itibarıyla 30 yıl süren bir istibdat dönemi yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde ise meşrutiyet ideali devam etmiş ve ayrıca Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük politikaları ekseninde politik gelişmeler ortaya çıkmıştır. 1908'de meşrutiyetin tekrar ilanından sonra ise ilk zamanlarda, Osmanlılık ve İslamcılık politikaları daha çok dile getirilmiştir. Ancak özellikle Balkan Savaşlarında alınan yenilgilerden sonra, Hıristiyan azınlıkların ulusal bilinç kazandığı görülmüş ve dolayısıyla imparatorluğun Osmanlılık yolu ile kurtarılamayacağı anlaşılmıştır. İslamcılık politikası ise Arapların da imparatorluktan ayrılma düşüncesine sahip olmaları nedeniyle savunulamaz hale gelmiştir. Osmanlılık ve İslamcılık fikirleri bu şekilde etkisizleştikten sonra, siyasette tek güç haline gelmiş olan İttihat ve Terakki, öncesinde de sahip olduğu fakat dile getirmekte çekingen kaldığı Türkçülük politikasını, daha rahat bir şekilde uygulamaya başlamıştır. İttihat ve Terakki'nin çalışmaları ile karşılık bulan Türkçülük fikri, henüz bir ulus oluşturma ve ulus devlet kurma anlayışında olmasa da uluslaşma süreç ve düşüncesine önemli katkı sağlamıştır. Bu dönemde, Cumhuriyetin ilanından sonra da devam eden birçok fikir ve müessesenin temelleri atılmıştır. 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra ise Osmanlı Devleti, oldukça güçsüz hale gelmiş ve bir öz savunma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı, devlet iktidarını kullananların karşılayamaması dolayısıyla kongre iktidarları oluşmaya başlamış ve sürecin belirleyici unsuru onlar olmuştur. Ortaya çıkan yerel ölçekli kongrelerden sonra, öncelikle Amasya Tamimi ile önderlik çekirdeği oluşturulmuş, kurtuluş mücadelesinin temelini ulusal egemenlik ilkesi olacağı ilan edilmiştir. Mücadelenin ulusallaşması ise Erzurum ve Sivas Kongreleri ile sağlanmıştır. Bu, ulusal egemenlik anlayışının gelişmesi bakımından

son derece önemli bir adım olmuş, çok milletli ve ümmetçi anlayıştan çıkılarak ulusal değerlere yaklaşmıştır.

Bu süreci TBMM'nin açılması izlemiştir. Açılan meclisin kurucu meclis olacağına işaret edilmesi ile esasen yeni bir devletin kurulacağı ortaya konulmuştur. Nitekim TBMM tarafından henüz Kurtuluş Savaşı devam ederken çıkarılan 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda yeni bir devlet olarak "Türkiye Devleti"nden bahsedilmiştir. Ayrıca Teşkilatı Esasiye Kanunu ile egemenliğin kaynağının ulus olduğu, anayasal bir hüküm haline gelmiştir. Ulus devlete geçiş sürecinde ulusal egemenlik ilkesi temel alınırken ulusun temsilcisi olan meclis de ana kurum olarak kabul edilmiştir. Bu sürecin devamında, Batılı devletlerle ilişkilerin yeniden düzenlenmesini sağlayan Lozan Antlaşması imzalanmış, Türklerin bağımsızlığı ve Misak-ı Milli kabul ettirilmiştir. Özellikle azınlıklara ilişkin getirilen hükümlerle kurulan yeni devletin bir ulus devlet olarak şekilleneceği ortaya konulmuştur. 1923'te ise yenilenmiş TBMM tarafından çıkarılan bir kanun ile de Cumhuriyet ilan edilmiş ve TBMM'nin açılışından beri aslında fiilen var olan cumhuriyet resmîyet kazanmıştır. Ulusun adının belirlenmesi ise 1924 Anayasası ile sağlanmıştır. Anayasa'da yer alan hakların öznesi Türk olarak gösterilmiş, Türk kelimesinin içeriği ise yapılan yurttaşlık tanımı ile ortaya konulmuştur. "*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk ülâk olunur*" şeklindeki tanımla Türk ifadesinin, dinsel ve ırksal bir içeriğe sahip olmadığı belirtilmiş, siyasi ve coğrafi bağ vurgulanmıştır. Neticede, devam etmesi imkansızlaşan millet sistemi ve Osmanlıcılık politikası yerine, çağdaş ve demokratik ilkeleri hedef alan bir ulus devlet anlayışı geliştirilmiş ve bu doğrultuda bir "ulus" oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz**, Modern Türkiye'nin Oluşumu, 15. Basım Kaynak Yay., İstanbul, 2016.
- Ahmad, Feroz**, The Young Turks and The Ottoman Nationalites, University of Utah Press, 2014.
- Akad, Mehmet/ Bulut, Nihat/ Hakyemez, Yusuf Şevki/ Okutan, Cevat**, Küreselleşme ve Türkiye, Ed. Cevat Okutan, Seçkin Yay., Ankara, 2007.
- Akad, Mehmet/ Vural Dinçkol, Bihterin/ Bulut, Nihat**, Genel Kamu Hukuku, 12. Basım, Der Yay., İstanbul, 2016.
- Akçura, Yusuf**, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976.
- Akkaya Kia, Rukiye**, 1876 Kanuni Esasi 18. Maddesi Üzerine, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: XV, Sayı: 3-4, 2011.
- Akkaya, Rukiye**, Küreselleşme Olgusu Karşısında Ulus Sorunu, Legal Yay., İstanbul, 2004.
- Akkaya, Rukiye**, Prens Sabahattin, Liberte Yay., Ankara, 2005.
- Akşin, Sina**, İttihat ve Terakki, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 5, İstanbul, 1985.
- Akşin, Sina**, Türkiye'nin Yakın Tarihi, 6. Baskı, İmaj Yay., Ankara, 2006.
- Atakan, Arda**, Putlaştırılmış Bir Kavram: Milli İrade, Prof. Dr. Mehmet Akad'a Armağan, Der Yay., İstanbul, 2012.
- Atatürk, Mustafa Kemal**, Nutuk, 3. Baskı, Dil Derneği, 1998.
- Aydın, Mehmet Akif**, Türk Hukuk Tarihi, 7. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2009.
- Barkey, Karen/ Gavrilis, George**, The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and its Contemporary Legacy, Ethnopolitics, Ethnopolitics, Vol: 15, No:1, 2016.
- Berkes, Niyazi**, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 23. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2016.
- Budak, Mustafa**, Misâk-ı Milli'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası, 5. Baskı, Küre Yay., İstanbul, 2014.
- Devellioğlu, Ferit**, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 5. Baskı, Aydın Kitabevi, 1982.
- Dursunoğlu, Cevat**, Milli Mücadele'de Erzurum, 2. Baskı, Erzurum Kitaplığı, 1998.
- Duverger, Maurice**, Siyasi Partiler, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
- Engin, Vahdettin**, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Devamlılık ve Modernleşme Mücadelesi: Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihi Temelleri", İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi, Ed. Cemil Öztürk, 9. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2016.

- Eryılmaz, Bilal**, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, Ağaç Yay., İstanbul, 1992.
- Findley, Carter Vaughn**, Princeton Studies on the near East Ser. : Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922, Princeton University Press, 2012.
- Gökalp, Ziya**, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları:4, Ankara, 1976.
- Gözler, Kemal**, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 2000.
- Hobsbawn, E. J.**, 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, "Program, Mit, Gerçeklik", Ayrıntı Yay., İstanbul, t.y., Çev: Osman Akinhay.
- İşık, Alper**, Türkiye'de Ulus Devlet ve Gayrimüslim Azınlık, 12 Levha Yay., İstanbul, 2016.
- İlgürel, Mücteba**, Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, İstanbul, 1999.
- Kapani, Münci**, Politika Bilimine Giriş, 33. Basım, Bilgi Yay., İstanbul, 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit**, Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek, 3. Baskı, Klasik Yay., İstanbul, 2012.
- Kili, Suna**, Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli, Yenigün Yay, 1998.
- Kili, Suna/ Gözübüyük, A. Şeref**, Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985.
- Küçük, Cevdet**, Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 4, İstanbul, 1985.
- Lewis, Bernard**, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 8. Baskı, Arkadaş Yay., Ankara, 2015, Çev. Boğaç Babür Turna.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, 3. Baskı, Cilt:8, YKY, Sayı:1-49, Çev: Seha L. Meray.
- Mardin, Şerif**, Türk Modernleşmesi, 24. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2015.
- Okandan, Recai G.**, Âmme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, İstanbul Üniversitesi Yay., Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1971.
- Oran, Baskın**, Atatürk Milliyetçiliği, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, t.y.
- Ortaylı, İlber**, Millet Sistemi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 4, İstanbul, 1985.
- Ortaylı, İlber**, Türkiye'nin Yakın Tarihi, 24. Baskı, Timaş Yay., İstanbul, 2017.
- Osmanağaoğlu, Cihan**, Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, Legal Yay., İstanbul, 2004.
- Ozbudun, Ergun**, Türk Anayasa Hukuku, 6. Baskı, Yetkin Yay., Ankara, 2000.
- Smith, Edward C.**, 1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Yıl: 1958, Cilt:13, Sayı:3, Çev: Mümtaz Soysal.

- Tanör, Bülent**, Kurtuluş Kuruluş, 8. Baskı, Cumhuriyet kitapları, İstanbul, 2007.
- Tanör, Bülent**, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 17. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008.
- Tanör, Bülent**, Türkiye’de Kongre İktidarları, 4. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2016.
- Tunaya, Tarık Zafer**, Batılılaşma Hareketleri I, Yeni Gün Yay., 1999.
- Uygun, Oktay**, Devlet Teorisi, 12 Levha Yay., İstanbul, 2014.
- Vural Dinçkol, Bihterin**, 1924 Anayasası Döneminde Siyasal Muhalefet, MÜHF Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın’a Armağan, Cilt:21, Sayı:2, 2015.
- Vural Dinçkol, Bihterin**, Atatürk Devrimi, Der Yay., İstanbul, 2001.
- Vural Dinçkol, Bihterin/ Işık, Alper**, 1924 Anayasası’nda Yurttaşlık Anlayışı, MÜHF Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt:21, Sayı:1, 2015.
- Zürcher, Erik Jan**, Turkey: A Modern History (1), I.B. Tauris, 2004.